

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ
JOURNAL OF YOUNG INTELLECTUALS

e-ISSN: 2718-000X

Yıl/Year: 6, Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 3

Eylül/September-2025

**Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Normalleşme Süreci: Tarihsel Arka Plan
ve Güncel Gelişmeler**

Normalization Process in Türkiye-Armenia Relations: Historical Background and Current
Developments

Çağlar ÖZER

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Kent Üniversitesi
Assistant Professor, Istanbul City University
İstanbul/TÜRKİYE

caglarozar_62@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3090-4740>

Atıf / Citation:

Özer, Çağlar. “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Normalleşme Süreci: Tarihsel Arka Plan ve
Güncel Gelişmeler”. *Genç Mütefekkirler Dergisi* 6/3 (Eylül/September), 732-772.

<http://doi.org/10.5281/zenodo.17141360>

Yayın Bilgisi/Publication Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi/Date Received: 14.08.2025
Kabul Tarihi/Date Accepted: 17.09.2025
Sayfa Aralığı/ Page Range: 732-772

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Yayıncı / Published by: Nihat DEMİRKOL / TÜRKİYE

ÖZET

Bu çalışma, Türkiye ile Ermenistan arasındaki diplomatik ilişkilerin tarihsel arka planını, sorunlu alanlarını, normalleşme girişimlerini ve bölgesel-küresel aktörlerin sürece etkisini kapsamlı bir çerçevede analiz etmektedir. Osmanlı döneminden itibaren süregelen karşılıklı güvensizlik, 1915 olaylarına dair farklı tarihsel anlatılar, Karabağ Savaşı ve diaspora baskıları iki ülke arasındaki diplomatik açılımların başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. 2008–2009 yıllarındaki Zürih Protokolleri süreci ve 2021 sonrası özel temsilciler süreci gibi girişimler hem iç kamuoylarındaki siyasal direnç hem de Azerbaycan gibi üçüncü aktörlerin vetosu nedeniyle sürdürülebilir hâle gelememiştir. Çalışmada, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde normalleşmenin önündeki temel engeller; tarihî adalet talepleri, Zengezur Koridoru tartışmaları, diaspora baskıları ve kamuoyu hassasiyetleri olarak tespit edilmiştir. Bununla birlikte, ekonomik iş birliği ve bölgesel kalkınma potansiyeli, normalleşmenin fırsat alanları arasında öne çıkmaktadır. Sınırların açılması ve ulaşım altyapısının entegre edilmesi hem ikili hem de çok taraflı iş birliklerinin önünü açabilecektir. Sonuç olarak, kalıcı bir normalleşme, karşılıklı güven inşası, siyasal irade ve çok aktörlü bir bölgesel vizyonun uyum içinde yürütülmesine bağlıdır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye-Ermenistan İlişkileri, Normalleşme Süreci, 1915 Olayları, Zengezur Koridoru.

ABSTRACT

This study comprehensively analyzes the historical background of diplomatic relations between Türkiye and Armenia, problematic areas, normalization attempts and the impact of regional and global actors on the process. Mutual mistrust since the Ottoman period, different historical narratives about the 1915 events, the Karabakh War and diaspora pressures have led to the failure of diplomatic initiatives between the two countries. Initiatives such as the Zurich Protocols process in 2008-2009 and the post-2021 special envoys process could not be sustained due to both political resistance in domestic public opinion and the veto of third actors such as Azerbaijan. In the study, the main obstacles to normalization in Türkiye-Armenia relations are identified as historical justice demands, Zangezur Corridor debates, diaspora pressures and public sensitivities. However, economic cooperation and regional development potential stand out as areas of opportunity for normalization. Opening borders and integrating transportation infrastructure could pave the way for both bilateral and multilateral cooperation. In conclusion, a lasting normalization depends on mutual trust-building, political will and the harmonious execution of a multi-actor regional vision.

Keywords: Türkiye-Armenia Relations, Normalization Process, 1915 Events, Zangezur Corridor.

GİRİŞ

Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkiler, tarihsel, duygusal ve jeopolitik bağlamda karmaşık ve hassas bir yapı arz etmektedir. Bu iki ülke, 311 kilometrelik ortak kara sınırına sahip olmalarına rağmen, 1993 yılından bu yana diplomatik ilişkileri bulunmamakta ve sınırları kapalı durumdadır.¹ Bu diplomatik kopukluk, yalnızca iki ülkenin resmi ilişkilerini değil, aynı zamanda halklar arası iletişimi, ekonomik iş birliğini ve bölgesel istikrarı da olumsuz etkilemektedir. 1915 olaylarına dair tarihsel anlaşmazlık, Karabağ meselesi, diaspora baskısı ve milliyetçi iç siyaset faktörleri bu ilişkilerin normalleşmesini sürekli olarak sekteye uğratmıştır.²

Tarihte birçok defa normalleşme yönünde adımlar atılmış, ancak bu girişimler çoğunlukla başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Özellikle 2009 yılında İsviçre'nin arabuluculuğunda imzalanan Zürih Protokolleri hem Azerbaycan'ın sert tepkisi hem de taraf ülkelerdeki iç muhalefet nedeniyle hayata geçirilememiştir.³ 2020 yılında gerçekleşen İkinci Karabağ Savaşı'nın ardından bölgesel dengelerin değişmesi, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde yeni bir diyalog ortamı oluşturmuştur. Bu bağlamda 2021'de başlayan “ön koşulsuz” normalleşme süreci, önceki girişimlere göre daha rasyonel ve jeopolitik temelli bir zemin üzerinde yükselmektedir.⁴

Bu ilişkilerin normalleşmesinde en belirleyici tarihsel sorun, 1915 olaylarının uluslararası düzeyde “soykırım” olarak tanınması meselesidir. Türkiye bu tanımlamayı reddetmekte ve bunu ulusal egemenliğine karşı bir tehdit olarak görmektedir.⁵ Buna karşın Ermeni devleti ve diasporası, bu tanımanın tarihsel adaletin tesisi ve toplumsal onarım açısından vazgeçilmez olduğunu savunmaktadır.⁶ İki ülke arasındaki bu tarihsel gerilim, yalnızca resmi diplomasiye değil, aynı zamanda kamuoyu algılarına da damga vurmaktadır.

¹ Dilek Canyurt, “Ermenistan’ın Komşuları ile İlişkileri”, Caner Cantürk (ed.), *Hukuktan Krizlere Günümüz Dünyasında Uluslararası İlişkilerin Dinamik Yönü* içinde (5–29), Ankara: Bidge Yayınları, 2023, 5, 18.

² Margarita Tadevosyan, “Toward Functional Coexistence in Armenia-Turkey Relations: A Critical Analysis of the Normalization Process”, *Functional Coexistence in Socio-Political Conflict*, London: Routledge, 2025, 132–134.

³ Serdar Kesgin, “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Realist Dış Politika Bağlamında İncelenmesi”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 3/6 (2017), 204–206.

⁴ Tadevosyan, “Toward Functional Coexistence”, 135.

⁵ Eldad Ben Aharon, “The Politics of Silence in Turkey: The Armenian Genocide on Its 110th Anniversary and a Memory Under Siege”, 22 Nisan 2025, <https://blog.prif.org/2025/04/22/the-politics-of-silence-in-turkey-the-armenian-genocide-on-its-110th-anniversary-and-a-memory-under-siege/>

⁶ Asya Budagyan, *Memory of the Armenian Genocide: Prejudice Formation Among Young Members of the Armenian Diaspora*, Basılmamış Doktora Tezi, Central European University, 2023, 6–7.

Araştırmalar, Ermeni diasporasında Türk karşıtı önyargıların kolektif travma ve mağduriyet söylemiyle kuşaktan kuşağa aktarıldığını ortaya koymaktadır.⁷

Tüm bu tarihsel ve siyasal engellere rağmen, taraflar arasında 2021 itibarıyla başlatılan yeni temaslar belirli teknik düzeyde ilerlemeler doğurmuştur. İstanbul-Erivan arası doğrudan uçuşların yeniden başlaması, üçüncü ülke vatandaşlarının sınırdan geçebilmesi ve kargo taşımacılığının başlaması bu kapsamda atılan somut adımlar arasındadır.⁸ Ancak kamuoyundaki milliyetçi direnç, diaspora baskısı ve bölgesel güçlerin (özellikle Rusya'nın) sürece olan müdahil pozisyonları, ilişkilerin tam anlamıyla normalleşmesini hâlâ kırılgan bir hedef olarak bırakmaktadır.⁹

Bu çalışmanın amacı, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde yaşanan normalleşme sürecini tarihsel bağlamı, jeopolitik dinamikleri ve toplumsal direniş hatlarıyla birlikte çok boyutlu şekilde analiz etmektir. Özellikle 1990 sonrası gelişmeler, 2009 Zürih Protokolleri süreci ve 2021 sonrası yeni normalleşme çabaları bu çerçevede ele alınacaktır. Ayrıca Karabağ Savaşı'nın etkileri, diaspora politikasının baskısı, soykırım söylemi ve uluslararası aktörlerin pozisyonları da ayrıntılı biçimde değerlendirilecektir. Böylece, mevcut sürecin sürdürülebilirliği üzerine bütüncül bir değerlendirme yapılması hedeflenmektedir.

Bu çalışma, niteliksel araştırma yaklaşımıyla doküman analizi tekniği kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Veri evrenini 1915 olayları, Karabağ meselesi, Zürih protokolleri ve 2021 sonrası özel temsilciler sürecine ilişkin birincil ve ikincil yazılı kaynaklar oluşturmaktadır. Türkçe ve İngilizce literatürde yer alan akademik çalışmalar, diplomatik belgeler, düşünce kuruluşu raporları ve medya içerikleri incelenmiştir. Blog yazıları, doğrulanmamış haberler ve akademik denetimden geçmemiş kaynaklar kapsam dışı bırakılmıştır. Araştırmada önyargı riskini azaltmak amacıyla farklı kaynak türleri arasında üçgenleme yapılmış, alternatif açıklamalar tartışılmıştır. Çalışma yalnızca belge

⁷ Budagyan, *Memory of the Armenian Genocide*, 7-8.

⁸ BBC News Türkçe, Türkiye ve Ermenistan arasındaki uçuşlar başladı, 2 Şubat, 2022, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-60232347#:~:text=Sivil%20Havac%C4%B1%C4%B1k%20Genel%20M%C3%BCd%C3%BCrl%C3%BC%C4%9F%C3%BC'n%C3%BCn,taf%C4%B1ndan%20haftada%20%C3%BC%C3%A7er%20kez%20yap%C4%B1lacak>.

⁹ Siri Neset, Mustafa Aydın ve Arne Strand, "The Role(s) of External Actors", *Changing Geopolitics of the South Caucasus After the Second Karabakh War: Prospect for Regional Cooperation and/or Rivalry*, CMI Report No. 4, Eylül 2023, 56.

temelli olduğundan sahaya dayalı veri toplayamamış; ayrıca Ermenice arşiv belgelerinin sınırlı erişimi metodolojik bir sınırlılık oluşturmuştur.

1. TARİHSEL ARKA PLAN

1.1. Osmanlı Dönemi ve Ermeni Meselesi

Osmanlı İmparatorluğu'nun çok dinli ve çok etnisiteli yapısı içerisinde Ermeniler, uzun süre boyunca imparatorluk içindeki sadık gayrimüslim tebaa olarak kabul edilmişlerdir. Millet sisteminin sağladığı dini özerklik çerçevesinde Ermeniler, Patrikhane aracılığıyla kendi cemaatlerinin dinî, hukuki ve sosyal işlerini yürütmüşlerdir. Bu yapı içerisinde özellikle ticaret, kuyumculuk, matbaacılık ve sanat gibi alanlarda Osmanlı toplumu içerisinde etkin roller üstlenmişlerdir. Bu nedenle 18. yüzyılın sonlarına kadar Ermeni cemaati, Osmanlı yönetimi tarafından “millet-i sadıka” (sadık millet) olarak tanımlanmıştır.¹⁰ Ancak 19. yüzyıl itibarıyla bu dengede önemli kırılmalar yaşanmıştır. Özellikle Fransız İhtilali sonrası yayılan milliyetçilik fikirleri ve Batı'nın Osmanlı içindeki gayrimüslim cemaatler üzerindeki baskıları, Ermeniler arasında da bağımsızlık taleplerinin oluşmasına neden olmuştur. 1829 Edirne Antlaşması ile Rusya'nın Osmanlı üzerindeki etkisinin artması, Doğu Anadolu'daki Ermenilerle Rusya arasındaki bağları güçlendirmiştir. Bu süreçte kurulan Hınçak ve Taşnak gibi örgütler, bağımsız Ermenistan fikrini yaymaya başlamış; bu durum Osmanlı yönetimi açısından ciddi bir iç tehdit algısı yaratmıştır.¹¹

Berlin Antlaşması (1878) ile birlikte Batılı güçlerin Osmanlı Devleti'ne Ermeni vilayetlerinde reform yapma baskısı, merkez ile taşra arasındaki gerilimi artırmış; bu durum bazı bölgelerde isyanlara, bazı yerlerde ise toplu şiddet olaylarına dönüşmüştür.¹² Özellikle Ortodoks ve Katolik dini grupların ve misyonerlerin de kışkırtmalarıyla, Ermeniler yavaş yavaş silahlanmaya ve ayaklanmalar organize etmeye başlamışlardır.¹³ İlerleyen yıllarda yine Avrupalı devletlerin ve Rusya'nın Ermenileri kendi içlerinde mezheplere bölmesi, her bir mezhebi kendi menfaatlerine göre kullanmaları ve genel

¹⁰ Uğur Ümit Üngör, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913–1950*, Oxford: Oxford University Press, 2012, 147.

¹¹ Vahram Ter-Matevosyan, “Deadlocked in History and Geopolitics: Revisiting Armenia–Turkey Relations”, *Digest of Middle East Studies* 30/3 (2021), 157.

¹² Tadevosyan, “Toward Functional Coexistence”, 133.

¹³ Boğos Levon Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite: Gelenek ve Yenileşme, Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*, İstanbul: Aras Yayınları, 2000, 102.

olarak Ermenileri tıpkı Balkan devletleri gibi bağımsızlık için isyana sevk etmeleri, Ermeni sorununun ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.¹⁴ Bu olayların ardından, Birinci Dünya Savaşı koşullarında İttihat ve Terakki yönetimi, 24 Nisan 1915 tarihli bir kararname ile Osmanlı Ermenilerinin tehciri sürecini başlatmıştır.¹⁵ Bu süreçte, çeşitli zorluklar ve olumsuz koşullar nedeniyle yaklaşık 9 ila 10 bin Ermeni'nin hayatını kaybettiği belirtilmektedir. Buna karşılık Ermeni kaynakları, 1915'teki tehcirin sistematik bir soykırım niteliği taşıdığını ve bu süreçte 1,5 milyon Ermeni'nin öldürüldüğünü öne sürmektedir.¹⁶ Öte yandan, özellikle tehcir öncesi ve sonrası dönemlerde Anadolu ve Kafkasya coğrafyasında faaliyet gösteren bazı Ermeni silahlı gruplarının saldırıları sonucunda yaklaşık 2,5 milyon Müslümanın hayatını kaybettiği ifade edilmektedir.¹⁷ Bu süreçte yüz binlerce Ermeni'nin Anadolu içlerine göç ettirildiği ve bu göçler sırasında kıtlık, hastalık gibi nedenlerle çok sayıda sivilin hayatını kaybettiği bilinmektedir. Ermeni kaynakları bu süreci "soykırım" olarak adlandırırken, Türkiye bu tanımı reddetmekte ve yaşananları savaş şartlarında her iki tarafın da kayıplar verdiği trajik bir olay olarak tanımlamaktadır.¹⁸ 1. Dünya Savaşı sonrasında tehcir edilen Ermenilerden isteyenlerin evlerine geri dönmelerine izin verilmesi, Ermenilere belli bir süre için vergi muafiyeti getirilmesi, resmi dairelerde muhafaza edilen eşyaların sahiplerine teslim edilmesi, yetim ve öksüz Ermeni çocuklar için komisyonlar kurulması ve daha birçok tedbir Ermenilere yönelik bir soykırım amacı güdülmediğini açıkça gözler önüne sermektedir.¹⁹

Türkiye'nin resmî tezine göre, Ermenilerin büyük bir kısmı Osmanlı Devleti'ne karşı Ruslarla iş birliği yapmış, cephe gerisinde ayaklanmalar çıkarmış ve askeri lojistik hatlara zarar vermiştir. Bu nedenle tehcir, güvenlik gerekçesiyle alınan zorunlu bir önlemdir.²⁰

¹⁴ Yasin Yıldırım ve Perihan Gözümlü, "Türk-Ermeni İlişkilerinin Normalleşmesine Dair Bir Güncel Durum Analizi: Şartlar, Fırsatlar ve Engeller", *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 10 (Kafkasya Araştırmaları Özel Sayısı) (2024), 95.

¹⁵ Haluk Selvi, *Armenian Question: From the First War to the Treaty of Lausanne*, Sakarya: Sakarya University, 2007, 57-70.

¹⁶ Pulat Y. Tacar, "Ermenilere Soykırım Yapıldığı Savının Hukuksal ve Ahlaki Açılardan İncelenmesi", *Ermeni Araştırmaları*, 2, Ankara: ASAM, 2001, 105.

¹⁷ Selvi, *Armenian Question*, 145-148

¹⁸ Kevork Yacoubian, *What Are the Prospects of Turkish-Armenian Normalization?*, <https://armenianweekly.com/2024/12/10/what-are-the-prospects-of-turkish-armenian-normalization/>

¹⁹ Yıldırım ve Gözümlü, *Türk - Ermeni İlişkilerinin Normalleşmesine Dair Bir Güncel Durum*, 96

²⁰ Budagyan, *Memory of the Armenian Genocide*, 7

Günümüzde 30'dan fazla ülke parlamentoları 1915 olaylarını “soykırım” olarak tanımıştır. Türkiye ise bu konunun tarihçiler tarafından incelenmesini ve siyasallaştırılmamasını savunmakta; tarafsız bir tarih komisyonu önerisi sunmaktadır. Ancak bu öneri Ermenistan tarafından reddedilmiştir. Dolayısıyla 1915 olayları, yalnızca tarihsel bir tartışma değil, aynı zamanda iki ülke arasındaki diplomatik gerilimin temelinde yer alan sembolik ve kimliksel bir mücadeleye dönüşmüştür.²¹

1.2. Cumhuriyet Dönemi ve Soğuk Savaş Yılları

1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras kalan birçok dış politika sorunu gibi, Ermeni meselesi de yeni rejimin gündeminde yer bulmuştur. Ancak bu dönemde Türkiye'nin önceliği, Lozan Antlaşması çerçevesinde uluslararası tanınma sürecini tamamlamak ve yeni devletin siyasi ve toprak bütünlüğünü güvence altına almaktır. Türkiye, 1921 tarihli Kars Antlaşması ile Sovyetler Birliği ile doğu sınırını belirlemiş ve bu sınır, Sovyetler kontrolündeki Ermenistan tarafından da tanınmıştır.²² Her ne kadar bu sınırlar resmen tanınmış olsa da 1920'li yıllarda Sovyetler Birliği içinde şekillenen Ermenistan'ın bağımsızlık bildirgesinde “Batı Ermenistan” gibi sembolik ifadelerin yer alması, Ankara açısından potansiyel bir tehdit olarak algılanmış ve diplomatik ilişkiler kurma yönündeki isteği zayıflatmıştır. Ayrıca, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin, geçmişteki tehcir politikalarının uluslararası alanda gündeme taşınmaması yönündeki hassasiyeti nedeniyle, Ermenistan ile herhangi bir temas uzun yıllar gündeme gelmemiştir.²³

Soğuk Savaş dönemi boyunca, Türkiye ile Ermenistan arasında doğrudan diplomatik ilişki kurulmamıştır. Bunun temel nedenlerinden biri, Ermenistan'ın Sovyetler Birliği'nin parçası olmasıdır. Türkiye, NATO üyesi olarak Batı kampında yer alırken; Sovyetler Birliği'ne komşu olan Ermenistan, Türkiye için hem doğrudan sınır tehdidi hem de ideolojik bir blok düşmanı olarak görülmüştür. Bu nedenle Soğuk Savaş yıllarında Ermenistan ile ilişkiler, yalnızca Moskova üzerinden ve dolaylı biçimde yürütülebilmektedir. Ancak bu dönemin en çarpıcı gelişmelerinden biri, Ermeni diasporasının Türkiye'ye karşı yürüttüğü uluslararası kampanyalar olmuştur. 1965

²¹ Tadevosyan, “Toward Functional Coexistence” , 134; Üngör, *The Making of Modern Turkey*, 55.

²² Mustafa Serdar Palabıyık, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri (1918–2007)”, Ömer Engin Lütem (der.), *Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler*, Ankara: ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2007, 235.

²³ Budagyan, *Memory of the Armenian Genocide*, 7.

yılında, Erivan’da ilk kez resmi olarak 1915 olaylarının “soykırım” olarak anılmasıyla birlikte hem Sovyet Ermenistan’ında hem de Batı’daki Ermeni diasporasında Türkiye karşıtı bir tarihsel söylem kurumsallaşmaya başlamıştır.²⁴ 1972 yılında Fransa Lyon’da soykırımı simgeleyen anıtın açılmasına izin vermiştir.²⁵

Bu süreçte, özellikle ABD, Fransa, Arjantin ve Lübnan gibi ülkelerde güçlü olan Ermeni diasporası, 1915 olaylarının uluslararası platformlarda “soykırım” olarak tanınması için yoğun lobi faaliyetleri yürütmüştür. 1970’li ve 1980’li yıllarda, ASALA (Ermenistan’ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu) gibi bazı radikal gruplar Türk diplomatlarını hedef alan suikastlar gerçekleştirmiştir. Bu olaylar, Türkiye kamuoyunda Ermeni meselesinin yalnızca tarihsel değil, aynı zamanda güvenlik ve terör bağlamında da algılanmasına neden olmuştur.²⁶ Ermeni diasporasının etkisi, yalnızca lobi faaliyetleriyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda Batı ülkelerindeki parlamentolarda “soykırımı tanıma” yönünde kararların alınmasını teşvik etmiştir. 1981’de ABD Başkanı Ronald Reagan’ın bir konuşmasında “Ermeni Soykırımı” ifadesini kullanması²⁷ ve Fransa Ulusal Meclisi’nin 1998’de soykırımı tanıyan kararı, bu sürecin en sembolik örneklerindendir. Türkiye bu kararları içişlerine müdahale olarak değerlendirmiş ve Batılı devletlerle ikili ilişkilerde dönemsel krizler yaşamıştır.²⁸ Tüm bu gelişmeler ışığında, Cumhuriyet dönemi ve Soğuk Savaş yılları boyunca Türkiye-Ermenistan ilişkileri, yalnızca devletlerarası düzeyde değil; ulusötesi diaspora politikaları, güvenlik stratejileri ve kimlik politikaları ekseninde şekillenmiş; kalıcı ve doğrudan bir diplomatik kanal hiçbir zaman kurulmamıştır. Bu dönemin mirası, 1991 sonrası ilişkilerin zeminini de belirlemiş ve karşılıklı güvensizlik kalıplarını derinleştirmiştir.

1.3. Bağımsız Ermenistan ile İlk Temaslar (1991–1993)

Sovyetler Birliği’nin 1991 yılında dağılmasıyla birlikte, Ermenistan bağımsızlığını ilan eden ilk ülkelerden biri olmuştur. Türkiye, 16 Aralık 1991 tarihinde Ermenistan’ın

²⁴ Tadevosyan, “Toward Functional Coexistence”, 134.

²⁵ Ömer Lütfi Taşçıoğlu, “Fransa’nın Cumhuriyet Döneminde İzlediği Politikalar ve Bu Politikaların Türkiye ile İlişkilerine Etkileri”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20/1 (Haziran 2018), 132.

²⁶ Budagyan, *Memory of the Armenian Genocide*, 7.; Üngör, *The Making of Modern Turkey*, 153.

²⁷ Başkan Ronald Reagan 1981’de ‘soykırım’ dedi, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/baskan-ronald-reagan-1981de-soykirim-dedi-14521899>

²⁸ Taşçıoğlu, “Fransa’nın Cumhuriyet Döneminde İzlediği Politikalar” 134

bağımsızlığını tanıyan ilk ülkelerden biri olmuş ve bu durum, iki ülke arasında uzun süre sonra doğrudan bir diplomatik temas zemini oluşabileceği yönünde umut yaratmıştır.²⁹

İki ülke arasında ilk doğrudan temaslar 1992 yılında başlamış ve karşılıklı ticaretin gelişmesi adına sivil düzeyde bazı girişimlerde bulunulmuştur. Bu süreçte Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı diplomatik bir düşmanlık politikası izlememesi, Türkiye'nin de Ermenistan ile doğrudan savaş hâlinde olan Azerbaycan'a rağmen ilişkileri sürdürmeye açık olması, olumlu sinyaller olarak değerlendirilmiştir.³⁰ Ancak bu iyimser hava çok kısa sürmüş, Karabağ bölgesinde patlak veren savaş ve Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarında ilerlemesi, Türkiye açısından önemli bir kırılma yaratmıştır. 1991 yılında başlayan ve 1994'e kadar süren Birinci Karabağ Savaşı'nda, Ermenistan destekli Ermeni silahlı gruplarının Azerbaycan topraklarının yaklaşık yüzde 20'sini işgal etmesi, Türkiye'de büyük bir kamuoyu tepkisi yaratmıştır. Özellikle 1993 yılında Kelbecer'in işgali, Türkiye'nin siyasi tavrını net bir şekilde değiştirmiştir. Bu gelişme üzerine Türkiye, Ermenistan ile olan kara sınırını tek taraflı olarak kapatma kararı almış ve diplomatik ilişki kurma süreci askıya alınmıştır.³¹ Bu sınır kapatma kararı, bugüne dek süregelen en uzun süreli kapalı sınır uygulamalarından biri olarak dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir. Sınırın kapatılması, yalnızca siyasi bir jest değil; aynı zamanda Türkiye'nin Azerbaycan ile olan "stratejik kardeşlik" bağlarının somut bir göstergesi olmuştur. Türkiye, bu süreçten itibaren Ermenistan ile ilişkilerini Azerbaycan faktöründen bağımsız düşünmemiş, Karabağ'daki işgal sona ermeden Ermenistan ile herhangi bir normalleşme adımı atmayacağını açıklamıştır.³² Bu bağlamda Ermenistan, Karabağ meselesinde çözüm yoluna girmeden Türkiye'den diplomatik açılım beklemenin gerçekçi olmayacağını anlamıştır. Ermenistan ise bu durumu kendi dış politika açılımlarını sınırlandıran bir faktör olarak değerlendirmiştir. Özellikle Karabağ Savaşı'nın seyrinde Rusya'nın açık desteğini alan Ermenistan, Türkiye'yi "Azerbaycan'ın çıkarlarını önceleyen ve tarafsızlığını yitirmiş bir bölgesel aktör" olarak

²⁹ Ahmet İçduygu, İrena Grigoryan ve Gülşen Doğan, "Armenia and Türkiye Between Conflict and Cooperation: Explaining (with) Disaster Diplomacy", *Disasters* 49/2 (2025), 6.

³⁰ Ali Valigholizadeh, Yashar Zaki ve Kazem Zoghi Barani, "An Analytical Study of Geopolitical Consequences of Normalization of Turkish-Armenian Relations", *Journal of Eurasian Studies* 4/2 (2013), 198.

³¹ Elen Serobyan ve Gayane Salnazaryan, "Formation and Analysis of Trade Relations Between RA and Turkey", *SHPH Gitakan Teghegagir*, Ocak 2022, 124-125.

³² Elşad Eyvazlı, "Türk Basımında Dağlık Karabağ Sorunu: Milliyet, Hürriyet, Sabah Gazeteleri Örneği", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4/1 (2017), 69.

nitelendirmiştir³³. Bu kısa dönemli temasların sekteye uğraması, sadece siyasal değil ekonomik ve toplumsal etkileşimlerin de kopmasına yol açmıştır. Kars ve Iğdır gibi sınır illerinde sınıra yakın lojistik merkezlerin kurulması ve ulaştırma altyapısının genişletilmesi gibi beklentiler oluşmuştu. Ancak Karabağ'daki gelişmeler bu potansiyeli bütünüyle dondurmıştır.³⁴ 1991–1993 dönemi, iki ülke arasında diplomatik ilişkinin kurulamamış olmasına rağmen, Türkiye'nin Ermenistan'ı tanınması, ticaretin dolaylı yollardan da olsa başlaması ve karşılıklı sınır geçişlerine dair teknik düzenlemelerin gündeme gelmesi bakımından son derece kritik bir eşik olarak değerlendirilebilir. Bu dönem, her ne kadar umutla başlamış olsa da Karabağ'daki çatışmanın bölgesel barışı ve çok taraflı diplomatik ilişkileri nasıl hızla sekteye uğratabileceğinin somut bir örneğini sunmaktadır.

1.4. 1990'lar ve Sivil Temaslar

1993 yılında Türkiye'nin Ermenistan sınırını kapatmasının ardından resmî düzeyde diplomatik ilişkiler tamamen donmuş olsa da 1990'lı yılların ortalarından itibaren sivil toplum inisiyatifleri aracılığıyla iki ülke arasında dolaylı temaslar kurulmaya başlanmıştır. Bu temaslar çoğunlukla akademik, ekonomik, kültürel ve medya alanlarında gelişmiş ve devlet-dışı aktörler tarafından yönlendirilmiştir. Resmî ilişkilere kıyasla sınırlı etkiye sahip olsalar da bu girişimler toplumlar arasında güven inşası açısından önemli bir zemin oluşturmuştur.³⁵ Bu dönemde, özellikle Batı merkezli bazı uluslararası kuruluşların ve yerel sivil toplum aktörlerinin desteğiyle Türkiye ve Ermenistanlı akademisyenler, gazeteciler, gençlik grupları ve iş insanları arasında sınırlı da olsa iletişim ve iş birliği projeleri gerçekleştirilmiştir.³⁶ 1990'ların sonlarına doğru, özellikle kültürel miras alanında bazı sembolik adımlar da atılmıştır. Bu bağlamda, Van Gölü kıyısındaki Akdamar Kilisesi'nin restorasyonu, Türkiye'nin Ermenilere ait tarihî yapıları korumaya yönelik simgesel bir jesti olarak uluslararası basında yer bulmuştur. Restorasyon projesi, Türkiye ile Ermenistan arasındaki doğrudan ilişki bulunmamasına rağmen, dolaylı diplomatik bir mesaj olarak algılanmıştır.³⁷ Bu dönemde ayrıca iş dünyası

³³ Budagyan, *Memory of the Armenian Genocide*, 7.

³⁴ TABDC, *Türkiye-Ermenistan Ticaretine Genel Bakış ve Olası İşbirliklerinin Geliştirilmesi*, <http://tabdc.org/projects/tr-rapor-2/>, 23.

³⁵ Aybars Görgülü, "Towards a Turkish-Armenian Rapprochement?", *Insight Turkey* (2009), 21.

³⁶ Aybars Görgülü ve Onnik Krikorian, *Turkey's South Caucasus Agenda: The Role of State and Non-State Actors*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV), 2010, 5–6.

³⁷ Görgülü, "Towards a Turkish-Armenian Rapprochement?", 24.

düzeyinde de bazı temkinli temaslar gerçekleşmiştir. Özellikle Kars ve Iğdır gibi sınır illerinde bazı ticaret odaları ve yerel iş insanları, Ermenistan’la sınır ticaretinin başlatılmasına yönelik talepler dile getirmiştir. Türk-Ermeni İş Geliştirme Konseyi (TABDC), 1997 yılında Ankara-Erivan arasında dolaylı ticaretin geliştirilmesi amacıyla kurulmuş ve iki ülkenin iş dünyasını bir araya getiren sempozyumlar düzenlemiştir.³⁸ Bu girişimler doğrudan ticaretin önünü açamamış olsa da iki toplum arasında ekonomik iş birliği potansiyelinin canlı tutulmasına katkı sağlamıştır.

Medya alanında da dikkat çekici girişimler yaşanmıştır. 1990’ların sonlarına doğru bazı Türk gazeteciler Erivan’a giderek haber yapmış; aynı şekilde bazı Ermeni medya kuruluşları da Türkiye’deki gelişmeleri yerinde takip etmeye başlamıştır. Bu süreçte taraflar arasında basında yer alan karşılıklı röportajlar, ötekileştirici dilin kısmen yumuşamasına katkı sağlamıştır.³⁹ Ancak bu girişimlerin önündeki en büyük engel hem Türkiye’de hem de Ermenistan’da milliyetçi kamuoyu baskısı ve tarihsel güvensizliktir. Türkiye’de 1915 olaylarının resmî tez dışında ele alınması ciddi toplumsal dirençle karşılaşırken, Ermenistan’da da Türkiye ile doğrudan temas kurmayı “taviz” olarak gören çevreler kamuoyu baskısı oluşturmuştur.⁴⁰ Ayrıca Azerbaycan’ın Ermenistan ile temaslara yönelik hassasiyeti, Türkiye’deki siyasi iradenin kararlarını zaman zaman sınırlamıştır.⁴¹ Sonuç olarak, 1990’lar boyunca Türkiye ile Ermenistan arasında doğrudan diplomatik temaslar gerçekleşmemiştir. Ancak sivil toplum düzeyinde kurulan bu sınırlı diyalog köprüleri, 2000’li yıllarda başlayacak olan Zürih Protokolleri sürecinin sosyokültürel altyapısını oluşturmuş; toplumlar arası temsiliyetin ilk yapı taşlarını döşemiştir.

2. SORUNLU ALANLAR

2.1. 1915 Olayları ve Soykırım İddiaları

1915 yılında Osmanlı Devleti tarafından uygulanan tehcir politikası, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde tarihsel sürekliliğe sahip en büyük kırılma noktasıdır. Bu süreç, Ermeniler tarafından “soykırım” olarak nitelendirilirken, Türkiye ise bu iddiayı reddetmekte;

³⁸ TABDC, *Türkiye-Ermenistan Ticareti*, 20.

³⁹ Fiona Hill, Kemal Kirişçi ve Andrew Moffatt, *Armenia and Turkey: From Normalization to Reconciliation*, 24 Şubat 2015, <https://www.brookings.edu/articles/armenia-and-turkey-from-normalization-to-reconciliation/>

⁴⁰ Tadevosyan, “Toward Functional Coexistence”, 135.

⁴¹ Deveci-Bozkuş, “Karabağ Savaşı Sonrası Türkiye-Azerbaycan”, 129-130.

tehcirin savaş koşullarında alınmış güvenlik temelli bir önlem olduğunu savunmaktadır. 1915 olayları, yalnızca tarihî bir tartışma konusu değil, aynı zamanda iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin önündeki en temel sembolik engel hâline gelmiştir.⁴² Bugün itibarıyla Almanya, Fransa, Kanada, Arjantin, Rusya, İtalya ve ABD gibi 30'dan fazla ülkenin parlamentoları, 1915 olaylarını “soykırım” olarak tanımıştır. Bu tanım, Ermenistan açısından yalnızca tarihî adaletin tesisi değil; aynı zamanda ulusal kimliğin yapı taşı olarak değerlendirilmekte, özellikle diaspora politikalarının merkezine yerleşmektedir.⁴³

Türkiye ise bu olayların soykırım değil, Birinci Dünya Savaşı'nın kaotik koşulları altında yaşanan acı olaylar olduğunu savunmaktadır. Resmî tez, tehcirin savaş bölgelerinde çıkan ayaklanmalar ve Rus işgali sırasında Ermeni çetelerinin Osmanlı ordusunu arkadan vurması nedeniyle uygulandığı yönündedir. Bu bakış açısına göre, ölümler tek taraflı değildir; Müslüman halk da benzer şekilde şiddete ve saldırılara maruz kalmıştır.⁴⁴ Bu noktada Türkiye, 2005 yılında dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın öncülüğünde, olayların bağımsız bir tarih komisyonu tarafından araştırılmasını teklif etmiştir. Aynı öneri, 2009 Zürih Protokolleri sürecinde de yeniden gündeme gelmiş, ancak Ermenistan Anayasa Mahkemesi bu önerinin “soykırım iddiasını geçersizleştirmeye dönük bir siyasi manevra” olabileceği gerekçesiyle çekince koymuştur.⁴⁵

Sorunun uluslararası boyutu da taraflar arasındaki ilişkileri daha karmaşık hâle getirmektedir. Örneğin, ABD Başkanı Joe Biden'ın 2021 yılında “soykırım” ifadesini kullanması, Türkiye tarafından sert şekilde kınanmış; Ermenistan tarafından ise tarihsel bir dönüm noktası olarak karşılanmıştır. Bu tür beyanlar, yalnızca iki ülkenin birbirine yaklaşımını değil, üçüncü aktörlerin sürece olan etkisini de derinleştirmektedir.⁴⁶ 1915 olaylarının yarattığı sembolik yıkım, yalnızca diplomatik ilişkileri değil; halklar arası

⁴² Tadevosyan, “Toward Functional Coexistence”, 132-134.

⁴³ Üngör, *The Making of Modern Turkey*, 155-157.

⁴⁴ T.C. Dışişleri Bakanlığı, *1915 Olaylarına Dair Türk-Ermeni Uyuşmazlığının Arka Planı*, <https://www.mfa.gov.tr/temel-metinler.tr.mfa>, 4.

⁴⁵ Saban Kardaş, “Turkey Reacts to Armenian Constitutional Court's Decision on Protocols”, *Eurasia Daily Monitor*, 7/17 (2010), <https://jamestown.org/program/turkey-reacts-to-armenian-constitutional-courts-decision-on-protocols/>

⁴⁶ Siri Neset, Mustafa Aydın “Changed Dynamics After The Second Karabakh War” *Warchanging Geopolitics of the South Caucasus After the Second Karabakh War: Prospect for Regional Cooperation and/or Rivalry*, CMI Report No. 4, Eylül 2023, 17.

güveni ve sosyal hafızayı da etkilemektedir. Türkiye kamuoyunda bu mesele genellikle “haksız suçlama” ve “tarihi istismar” çerçevesinde değerlendirilirken, Ermenistan’da “inkâr siyaseti” olarak görülmekte ve travmatik bir belleği beslemektedir.⁴⁷ Bu bağlamda, 1915 olaylarının soykırım olup olmadığına dair tartışma, yalnızca tarihsel gerçeklik arayışı değil; aynı zamanda kimliklerin, kurucu mitlerin ve uluslararası meşruiyet stratejilerinin mücadelesidir. Her iki tarafın da bu meseleyi iç siyasetlerinde milliyetçi bir söylem aracı olarak kullanması, çözüm yollarının karşılıklı empati ve tarihsel yüzleşme yerine siyasi fayda hesaplarıyla sınırlandırılmasına neden olmaktadır.⁴⁸

2.2. Dağlık Karabağ Sorunu ve Azerbaycan Faktörü

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesini doğrudan etkileyen en önemli dışsal unsur, Ermenistan ile Azerbaycan arasında yaşanan Dağlık Karabağ sorunudur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından ortaya çıkan bu bölgesel ihtilaf, sadece Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerini değil, Türkiye'nin Ermenistan politikalarını da köklü biçimde etkilemiştir. Türkiye, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali üzerine 1993 yılında Ermenistan ile olan kara sınırını kapatma kararı almıştır.⁴⁹ Dağlık Karabağ, Azerbaycan sınırları içerisinde yer alan ancak nüfusunun büyük çoğunluğu etnik Ermenilerden oluşan bir bölgedir. 1988 yılında başlayan ve 1994 yılına kadar süren Birinci Karabağ Savaşı sırasında Ermeni güçleri yalnızca Dağlık Karabağ'ı değil, çevresindeki yedi Azerbaycan rayonunu da işgal etmiştir. Bu süreçte yaklaşık 1 milyon Azerbaycan Türkü yerinden edilmiş, çok sayıda sivil yaşamını yitirmiştir.⁵⁰ Türkiye, bu gelişmeler karşısında Azerbaycan'a olan desteğini açık şekilde beyan etmiş ve Ermenistan ile sürdürülmekte olan diplomatik normalleşme sürecini dondurmıştır.

Türkiye'nin bu kararı, dış politikasında Azerbaycan'a verilen önemin göstergesi olmuştur. 1993'te sınırın kapatılması yalnızca sembolik bir tutum değil; aynı zamanda ekonomik ve siyasi sonuçları olan kalıcı bir dış politika uygulamasına dönüşmüştür. Türkiye, Ermenistan ile diplomatik ilişkilerin kurulması ve sınırın açılması için Karabağ'daki işgalin sona ermesini ön koşul hâline getirmiştir.⁵¹ Bu politika, Ermenistan

⁴⁷ Budagyan, *Memory of the Armenian Genocide*, 8.

⁴⁸ Tadevosyan, “Toward Functional Coexistence”, 135-136.

⁴⁹ Fatih Erarslan ve Fatma Nur Özdemir, “Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Önemli Bir Kavşak: İkinci Karabağ Savaşı”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 129/255 (2021), 317.

⁵⁰ Neset ve Aydın, *Changed Dynamics After The Second Karabakh War* 11.

⁵¹ Deveci-Bozkuş, “Karabağ Savaşı Sonrası Türkiye-Azerbaycan”, 142.

tarafından “ön koşullu diplomasi” olarak eleştirilmiş; Ermenistan hükümetleri Türkiye’nin doğrudan savaş tarafı olmamasına rağmen Ermeni-Azeri ihtilafına dahil olarak tarafsızlığını yitirdiğini savunmuştur.⁵² Buna karşın Türkiye kamuoyunda ve devlet katında, Azerbaycan’ın çıkarlarının gözetilmesi "kardeşlik ilişkisi"nin gereği olarak görülmektedir. Bu bağlamda Azerbaycan ile 2021 yılında imzalanan Şuşa Beyannamesi, Türkiye’nin Karabağ konusundaki pozisyonunu hukuki düzleme de taşımıştır.⁵³ 2020 yılında yaşanan İkinci Karabağ Savaşı, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde yeni bir dönem başlatabilecek jeopolitik gelişmelere yol açmıştır. Azerbaycan’ın askeri üstünlüğü sonucunda Karabağ ve çevresindeki yedi rayon büyük ölçüde geri alınmış; Rusya arabuluculuğunda yapılan 10 Kasım Ateşkes Anlaşması ile Ermenistan geri adım atmak zorunda kalmıştır.⁵⁴ Bu gelişmelerin ardından Türkiye, Ermenistan ile yeniden diyalog başlatabileceğini açıklamış; ancak normalleşmenin Azerbaycan-Ermenistan barışı ile senkronize şekilde ilerlemesi gerektiğini vurgulamıştır. Yani Türkiye açısından Karabağ sorunu, sadece iki ülke arasında bir anlaşmazlık değil; aynı zamanda Türk dış politikasının Kafkasya vizyonunun merkezinde yer alan jeopolitik bir önceliktir.⁵⁵ Ermenistan açısından bakıldığında ise Türkiye’nin bu pozisyonu, ulusal egemenliğe müdahale ve bölgesel baskı olarak algılanmaktadır. Ayrıca Zengezur Koridoru gibi ulaşım projeleri üzerinden Türkiye ve Azerbaycan’ın Ermenistan üzerinde “jeopolitik kuşatma” kurmaya çalıştığı yönündeki söylemler, Ermeni kamuoyunda güçlü bir yankı bulmaktadır.⁵⁶ Bu durum, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin yalnızca ikili bir mesele değil; bölgesel bir güvenlik mimarisi meselesi hâline geldiğini göstermektedir. Diğer taraftan 2023 yılının Eylül ayında, Azerbaycan, Dağlık Karabağ bölgesinde "antiterör operasyonu" olarak adlandırdığı bir askerî harekât başlatmış ve operasyonun ardından, Dağlık Karabağ Azerbaycan’ın fiili kontrolüne geçmiştir.⁵⁷

⁵² Serobyen ve Salnazaryan, “Formation and Analysis”, 125.

⁵³ Emine Çeliksoy, “İkinci Karabağ Savaşı’nda Şuşa’nın Rolü ve Türkiye-Azerbaycan İşbirlikleri”, *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 6/4 (2021), 129–130.

⁵⁴ Neset ve Aydın, *Changed Dynamics After The Second Karabakh War* 111.

⁵⁵ Tadevosyan, “Toward Functional Coexistence”, 135.

⁵⁶ Tadevosyan, “Toward Functional Coexistence”, 135-136.

⁵⁷ Azerbaycan: Karabağ’da operasyon başlatıldı, 20 Eylül 2023,

<https://www.gazeteduvar.com.tr/azerbaycan-karabagda-operasyon-baslatildi-haber-1638441>

2.3. Diasporanın Politik Etkisi ve Toplumsal Direnç

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde diaspora, çoğu zaman doğrudan taraflardan biri kadar etkili bir aktör olarak öne çıkmaktadır. Özellikle 1915 olaylarının uluslararası tanınırlığı konusunda yürütülen kampanyalar, Ermeni diasporasının tarihsel hafızası ve politik ajandasının önemli bir parçası hâline gelmiştir. Bu bağlamda diaspora yalnızca sembolik ve duygusal bir güç değil; aynı zamanda stratejik bir baskı mekanizması olarak da işlev görmektedir.⁵⁸ Ermeni diasporası dünya genelinde yaklaşık 7 ila 9 milyon kişiden oluşmakta ve başta ABD, Fransa, Lübnan, Rusya, Arjantin ve Kanada olmak üzere birçok ülkede güçlü organizasyonlara sahiptir. Bu yapılar içerisinde ASALA gibi silahlı örgütler 1970’li ve 1980’li yıllarda Türk diplomatlarına yönelik saldırılar düzenleyerek dikkat çekmiş, daha sonra ise diaspora örgütleri siyasi lobi faaliyetlerine ağırlık vermiştir.⁵⁹ Özellikle ABD Kongresi, Fransız Parlamentosu ve Avrupa Parlamentosu nezdinde yürütülen “soykırımı tanıtma” çalışmaları, Türkiye’nin uluslararası diplomasi alanındaki hareket alanını sınırlayan bir unsur hâline gelmiştir. Ermeni diasporası özellikle ABD ve diğer Batı ülkeleri üzerinden yürüttüğü lobi faaliyetleri ile çeşitli ülke parlamentolarından soykırım iddialarını kabul eden kararlar çıkarmaktadır.⁶⁰

Diaspora örgütlerinin çoğu, Ermenistan devleti üzerinde de etkili bir baskı kurmakta; Türkiye ile kurulacak herhangi bir diplomatik ilişkinin ancak 1915 olaylarının “soykırım” olarak tanınmasıyla meşrulaşabileceğini savunmaktadır. Bu durum, özellikle 2009 Zürih Protokolleri sürecinde açıkça görülmüştür. O dönemde protokollerin imzalanmasına karşı çıkan diaspora grupları, Erivan yönetimini “tarihsel ihanet” ile suçlamış ve bazı ülkelerde protesto gösterileri düzenlemiştir. Baskıların etkisiyle Ermenistan Anayasa Mahkemesi, protokollere çekince koymuş ve süreç durma noktasına gelmiştir.⁶¹ Bununla birlikte diasporanın tek sesli bir yapı olmadığı da vurgulanmalıdır. Yapılan bazı akademik çalışmalarda, özellikle yeni kuşak diasporalarda Türkiye ile diyaloga açık, kültürel alışverişi destekleyen ve geçmişle yüzleşme üzerinden barış inşa edilmesini savunan

⁵⁸ Budagyan, *Memory of the Armenian Genocide*, 6-8.

⁵⁹ Üngör, *The Making of Modern Turkey*, 149-150.

⁶⁰ Cemil Doğan İpek, “Türkiye ve Türk Dünyası İlişkilerinin Düünden Bugüne Dönüşümü”, Yalçın Sarıkaya (der.), *2023’e Doğru Küresel ve Bölgesel Gelişmeler Karşısında Türk Dış Politikası* (323–360), Ankara: Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı, 2020, 335.

⁶¹ Fatma Kılınç Hatipoğlu, “Ermeni Diasporası İrrasyonel Milliyetçiliğinin Ermenistan’a Yansımaları”, *Tezkire Dergisi* 83 (2023), 231–234

kesimlerin de varlığına dikkat çekilmektedir.⁶² Özellikle Batı’da yetişmiş ve Ermenistan’dan kültürel olarak uzaklaşmış diasporalı gençler arasında, Türkiye ile ilişkilerin ekonomik, kültürel ve siyasal olarak yeniden kurulması gerektiğine dair görüşler artmaktadır. Diasporanın karşısında ise Türkiye’deki kamuoyu ve siyasi yapının gösterdiği toplumsal direnç bulunmaktadır. Türkiye’de özellikle 1915 olaylarının “soykırım” olarak tanınmasına yönelik her girişim, ulusal egemenliğe müdahale olarak algılanmakta ve sert tepkilere yol açmaktadır. Devletin resmî söylemi, olayların savaş şartlarında gerçekleştiği, karşılıklı kayıplar yaşandığı ve dolayısıyla soykırım tanımının bilimsel ve hukuki dayanaktan yoksun olduğu yönündedir.⁶³ Bu söylem, özellikle milliyetçi kamuoyunda derin karşılık bulmakta ve Ermenistan ile herhangi bir yakınlaşma girişimini "tarihsel ödün" olarak görmektedir. Söz konusu toplumsal direnç yalnızca halk düzeyinde değil, siyasal sistemde de temsil edilmektedir. Özellikle TBMM’de yer alan muhafazakâr ve milliyetçi partiler, Ermenistan ile ilişkilerin geliştirilmesi sürecini dikkatle izlemekte ve normalleşme adımlarının “ön koşulsuz” olmasına karşı çıkmaktadır. 2009 Zürih sürecinde, Azerbaycan ile koordinasyon sağlanmadan atılan diplomatik adımlar yoğun şekilde eleştirilmiş ve protokollerin TBMM’ye getirilmesi durdurulmuştur.⁶⁴ Ermenistan’da da benzer bir toplumsal direnç söz konusudur. Türkiye ile ilişkilerin tarihî meseleler çözülmeden kurulmasını “taviz” olarak gören Ermeni kamuoyunun belirli kesimleri, özellikle hükümetlerin normalleşme adımlarına karşı sokak protestoları düzenlemiştir. 2021 sonrası özel temsilciler süreci de Paşinyan hükümeti tarafından yönetilmesine rağmen hem diaspora hem de muhalefet tarafından ciddi şekilde eleştirilmiştir.⁶⁵

3. NORMALLEŞME GİRİŞİMLERİ

3.1. 2008–2009 Zürih Süreci ve Futbol Diplomasisi

2000’li yılların ortasından itibaren uluslararası konjonktürdeki değişim ve Türkiye’nin dış politikada “komşularla sıfır sorun” yaklaşımını benimsemesi, Türkiye ile Ermenistan arasında diplomatik bir normalleşme süreci başlatılması yönündeki beklentileri artırmıştır. Aynı dönemde Ermenistan’da iktidarda bulunan Serj Sarkisyan yönetimi de

⁶² Budagyan, *Memory of the Armenian Genocide*, 9.10.

⁶³ TC. Dışişleri Bakanlığı, *1915 Olaylarına Dair Türk-Ermeni Uyuşmazlığı*, .4.

⁶⁴ Görgülü, “Towards a Turkish-Armenian Rapprochement?”, 23-24.

⁶⁵ Tadevosyan, “Toward Functional Coexistence”, 135-136.

Sovyet sonrası izolasyonu aşmak ve Batı ile ilişkileri normalleştirmek adına Türkiye ile diyalog kurmaya daha açık bir politika izlemeye başlamıştır. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak, 2008–2009 yıllarında iki ülke arasında diplomatik tarihinin en ciddi ve kapsamlı normalleşme girişimi yaşanmıştır.⁶⁶ Bu sürecin simgesel başlangıç noktası, kamuoyunda “futbol diplomasisi” olarak bilinen karşılıklı ziyaretlerle atılmıştır. 6 Eylül 2008 tarihinde, dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan’ın daveti üzerine Erivan’a giderek Türkiye-Ermenistan 2010 Dünya Kupası grup eleme maçını izlemek üzere tribünde yer almıştır. Gül’ün bu ziyareti, Türkiye’nin bir Cumhurbaşkanı düzeyinde Ermenistan’a gerçekleştirdiği ilk ziyaret olması açısından tarihî bir önem taşımaktadır.⁶⁷ Aynı jest 2009 yılında rövanş maçında Sarkisyan tarafından Ankara ziyaretiyle karşılık bulmuş ve bu karşılıklı ziyaretler iki ülke arasında “yumuşak güç diplomasisi”nin en somut örneklerinden biri olarak değerlendirilmiştir.

Bu diplomatik açılımın arka planında, İsviçre’nin arabuluculuğunda 2008 yılı boyunca süren müzakereler yer almaktadır. Yoğun görüşmeler sonucunda, 10 Ekim 2009 tarihinde İsviçre’nin Zürih kentinde “Diplomatik İlişkilerin Tesisine Dair Protokol” ve “İkili İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol” olmak üzere iki anlaşma imzalanmıştır.⁶⁸ Bu protokollerle taraflar; diplomatik ilişkilerin kurulması, sınırların açılması, ekonomik iş birliğinin geliştirilmesi, ortak tarih komisyonu kurulması ve kültürel değişim projeleri yürütülmesi gibi temel konularda mutabakata varmışlardır.⁶⁹ İmza törenine ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton, Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, AB Dış Politika Yüksek Temsilcisi Javier Solana ve Fransa Dışişleri Bakanı Bernard Kouchner gibi uluslararası aktörlerin katılması, protokollere küresel düzeyde verilen desteği göstermiştir.⁷⁰ Ancak bu yüksek profilli destek, protokollerin iç siyasette yaratacağı baskıları ortadan kaldırmaya yetmemiştir. Türkiye’de protokoller, Azerbaycan’ın sert tepkisine neden olmuştur. Protokollerde Karabağ meselesine doğrudan değinilmemesi, Bakü tarafından

⁶⁶ Araz Aslanlı, “Türkiye’nin Güney Kafkasya Politikası”, Yalçın Sarıkaya (der.), *2023’e Doğru Küresel ve Bölgesel Gelişmeler Karşısında Türk Dış Politikası (213–238)*, Ankara: Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı, 2020, 223–224.

⁶⁷ Oya Eren Özer, “Türkiye ile Ermenistan Arasındaki ‘Futbol Diplomasisi’nin İleriki Maçları”, 12 Nisan 2009, <https://avim.org.tr/tr/Bulten/TURKIYE-ILE-ERMENISTAN-ARASINDAKI-FUTBOL-DIPLOMASISININ-ILERIKI-MACLARI>

⁶⁸ Esat Arslan, “Temel Dayanaktan Yoksun: Ermeni Protokolleri”, *Ermeni Araştırmaları*, 102 (Ekim 2009), 34–35.

⁶⁹ Ömer Engin Lütem, “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu”, *Ermeni Araştırmaları* 50 (2015), 249–250.

⁷⁰ Tadevosyan, “Toward Functional Coexistence”, 134.

“Azerbaycan’ın çıkarlarının ihmal edilmesi” olarak değerlendirilmiştir.⁷¹ Ermenistan’da ise diaspora örgütleri ve muhalefet partileri protokolleri, 1915 olaylarının soykırım olarak tanınması yönündeki mücadeleyi zayıflatacak bir adım olarak değerlendirmiştir. Başta Taşnaksutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu) Partisi olmak üzere birçok siyasi grup, protokollerin "tarihî taviz" anlamına geleceğini savunarak hükümete karşı sert muhalefet yürütmüştür. Ermenistan Anayasa Mahkemesi, protokolleri onaylarken “1915 olaylarına ilişkin soykırım söyleminin inkârına yol açmayacağı” yönünde çekince koymuş, bu da Türkiye tarafından “ön şartlı yorum” olarak değerlendirilmiştir.⁷² Türkiye’de ise protokoller, hükümet tarafından TBMM’ye getirilmemiş; 2010 yılında süreç fiilen donmuştur. 2018 yılına gelindiğinde Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan, imzalanan protokolleri tek taraflı olarak geri çektiğini ilan etmiş ve böylece diplomatik normalleşme süreci tamamen başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁷³ Zürih süreci, başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde en kapsamlı diplomatik çerçevenin oluşturulduğu bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Bu deneyim, daha sonraki yıllarda başlatılacak olan 2021 sonrası görüşmelere zemin hazırlamış ve diplomatik belleğe önemli bir katkı sunmuştur.

3.2. 2020 Karabağ Savaşı Sonrası Jeopolitik Ortam

27 Eylül 2020 tarihinde başlayan ve 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı, yalnızca Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan bir çatışma olmakla kalmamış; Güney Kafkasya bölgesindeki jeopolitik dengeleri köklü şekilde değiştirmiştir. Azerbaycan’ın askeri üstünlüğüyle sonuçlanan bu savaş, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde de yeni bir sayfa açabilecek stratejik fırsatlar ve aynı zamanda belirsizlikler üretmiştir. Türkiye bu savaşta açıkça Azerbaycan’ın yanında yer almış, siyasi ve askeri destek sağlamış; bu destek, özellikle insansız hava araçları ve stratejik danışmanlık düzeyinde somutlaşmıştır.⁷⁴ Savaşın ardından 10 Kasım 2020’de Rusya’nın arabuluculuğuyla imzalanan üçlü ateşkes bildirgesi, Karabağ ve çevresindeki yedi Azerbaycan rayonunun

⁷¹ Mayıs Alizade, “Endişe Verici Durumların Analizi”, *Independent Türkçe*, 16 Eylül 2021, <https://www.indyturk.com/node/412201/turkiyeden-sesler/endise-verici-durumlari-analizi>

⁷² Oğuz Alyanak, *Gerçekle Yüzleşmek: Ermenistan, Türkiye ve Soykırım Tartışması*, Berlin-Brüksel-İstanbul: European Stability Initiative, 2009, 24–265.

⁷³ Aslanlı, “Türkiye’nin Güney Kafkasya Politikası”, 225

⁷⁴ Neset ve Aydın, *Changed Dynamics After The Second Karabakh War*” 11.

yeniden Azerbaycan yönetimine bırakılmasını öngörmüştür.⁷⁵ Bu gelişme, 1990’lardan beri donmuş olan Karabağ çatışmasının dinamiklerini değiştirmiş ve Türkiye’nin bölgedeki diplomatik etkisini artırmıştır. Bu süreçte Türkiye, yalnızca Azerbaycan’a destek veren bir aktör değil, aynı zamanda barış sonrası yeniden yapılanma sürecinde aktif rol talep eden bir bölgesel güç olarak öne çıkmıştır.⁷⁶

Türkiye açısından bu yeni jeopolitik denklem, Ermenistan ile ilişkilerde yeni bir diplomatik fırsat penceresi açmıştır. Azerbaycan’ın savaştan galip çıkması, Türkiye’nin Karabağ konusundaki koşullarını daha esnek biçimde uygulayabilmesinin önünü açmış; böylece Türkiye ile Ermenistan arasında yeni bir normalleşme süreci başlatılabileceği mesajları verilmeye başlanmıştır. 2021 yılı itibarıyla her iki tarafın “ön koşulsuz” diyalog başlatmaya hazır olduklarını açıklaması, 2009 Zürih Protokolleri sonrası ilk ciddi açılım olarak değerlendirilmiştir.⁷⁷ Ancak bu süreçte dikkat çeken husus, Azerbaycan’ın normalleşme sürecinde yine merkezi bir aktör olarak kalmaya devam etmesidir. Türkiye, 2020 sonrası dönemde de Ermenistan ile atacağı her adımı Azerbaycan’ın çıkarlarıyla uyumlu olacak şekilde planlamıştır. 2021 yılında imzalanan Şuşa Beyannamesi, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini resmî müttefiklik düzeyine taşımış ve Ankara’nın Erivan ile kuracağı ilişkilerde Bakü’nün hassasiyetlerini gözetme taahhüdünü pekiştirmiştir⁷⁸. Bu yeni dönemin en çarpıcı önerilerinden biri, Zengezur Koridoru’dur. Azerbaycan’ın Nahçıvan ile karasal bağlantı kurmasını hedefleyen bu proje, Türkiye için de doğrudan Orta Asya ile kesintisiz kara bağlantısı anlamına gelmektedir. Ancak bu koridor, Ermenistan kamuoyunda toprak bütünlüğüne tehdit olarak algılanmakta ve yeni bir “kuşatma siyaseti” endişesine yol açmaktadır.⁷⁹ Bu bağlamda, her ne kadar savaş sonrası ortam diplomatik açılım için yeni bir zemin sunmuş olsa da jeopolitik rekabet ve güvenlik kaygıları hâlen yüksek düzeydedir. Ermenistan açısından bakıldığında, savaşın ardından oluşan yeni konjonktür, Türkiye ile ilişkileri pragmatik bir zeminde değerlendirme gerekliliğini de beraberinde getirmiştir. Başbakan Nikol Paşinyan, 2021 yılında yaptığı açıklamalarda Türkiye ile doğrudan diyalog kurulmasına açık olduğunu ifade etmiş;

⁷⁵ Murteza Hasanoğlu, Asim Memmedov ve Bahtiyar Maharramov, “İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Azerbaycan - Türkiye İlişkileri”, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi* 3/3 (2021), 526.

⁷⁶ Deveci-Bozkuş, “Karabağ Savaşı Sonrası Türkiye-Azerbaycan”, 140-141.

⁷⁷ Aslı Aydıntaşbaş ve Richard Giragosian, “Acts of Normality: The Potential for Turkey-Armenia Rapprochement”, *European Council on Foreign Relations*, Policy Brief, Mart 2022, 4–5.

⁷⁸ Neset ve Aydın, “Changed Dynamics After The Second Karabakh War”, 12-13.

⁷⁹ Tadevosyan, “Toward Functional Coexistence”, 135-136.

sınırların açılması, ekonomik iş birliği ve ulaşım koridorlarının canlandırılması gibi konuları gündeme getirmiştir. Ancak bu açıklamalar hem muhalefet hem de diaspora örgütleri tarafından “tavizkâr” bulunmuş ve iç politikada Paşinyan hükümetine yönelik eleştirilerin artmasına yol açmıştır⁸⁰. Savaş sonrası dönemde AB, ABD ve Rusya gibi aktörler de Türkiye-Ermenistan normalleşmesini destekleyici açıklamalarda bulunmuştur. Ancak bu destek, daha çok bölgesel istikrarın sağlanması ve Rusya’nın etkisinin dengelenmesi hedefiyle sınırlı kalmış; somut diplomatik teşvik mekanizmaları oluşturulmamıştır.⁸¹

3.3. 2021 Sonrası Özel Temsilciler Süreci

2020 Karabağ Savaşı sonrasında oluşan yeni bölgesel ortam, Türkiye ve Ermenistan arasında doğrudan diplomatik kanalların açılmasına yönelik umutları yeniden canlandırmıştır. Bu bağlamda en somut gelişme, 2021 yılının sonlarında iki ülkenin karşılıklı olarak özel temsilciler ataması olmuştur. Türkiye adına Serdar Kılıç, Ermenistan adına ise Ruben Rubinyan özel temsilci olarak görevlendirilmiş ve böylece uzun bir aradan sonra taraflar arasında doğrudan müzakere süreci başlatılmıştır.⁸²

14 Ocak 2022 tarihinde Moskova’da gerçekleştirilen ilk görüşme, diplomatik teamüller çerçevesinde tarafsız bir alanda ve önkoşulsuz olarak düzenlenmiştir. Görüşme sonrası yapılan açıklamalarda, sürecin olumlu geçtiği ve iki ülke arasında "tam normalleşme" hedefiyle hareket edileceği vurgulanmıştır. Bu görüşme, Zürih Protokolleri’nden sonra ilk kez diplomatik düzeyde resmi bir temas olarak kayıtlara geçmiştir.⁸³ Sürecin en dikkat çekici özelliği, daha önceki protokollerin aksine görüşmelerin “önkoşulsuz” yürütülmesidir. Türkiye, geçmişte Karabağ meselesinin çözümünü ön şart olarak ortaya koymuşken; 2021 sonrasında başlatılan görüşmelerde bu tür formel koşullar gündeme getirilmemiştir. Bu durum, Ermenistan’da süreci destekleyen çevrelerce olumlu karşılanırken; Türkiye’de ise kamuoyunda bu yumuşamanın Azerbaycan ile koordinasyon içinde yürütülmesi gerektiği yönünde tartışmalar baş göstermiştir.⁸⁴ Görüşmelerin bir diğer önemli sonucu, 2 Şubat 2022’de İstanbul ile Erivan arasında

⁸⁰Budagyan, *Memory of the Armenian Genocide*,9.

⁸¹ Deveci-Bozkuş, “Karabağ Savaşı Sonrası Türkiye-Azerbaycan”, 140.

⁸² Alev Kılıç, “Olaylar ve Yorumlar”, *Ermeni Araştırmaları* 72 (Kasım 2022), 34–35.

⁸³ Aydıntaşbaş ve Giragosian, “Acts of Normality”, 4-5.

⁸⁴ Vahagn Avedian, “Exploring the Normalization of Relations Between Armenia and Turkey”, 8 Şubat 2022, <https://www.e-ir.info/2022/02/08/exploring-the-normalization-of-relations-between-armenia-and-turkey/>

doğrudan uçuşların yeniden başlatılması olmuştur. 2013'ten beri durdurulmuş olan bu uçuşlar hem sembolik hem de ekonomik açıdan sürecin ilk somut kazanımı olarak değerlendirilmiştir. Uçuşların yeniden başlaması, sınır ticareti, turizm ve kültürel etkileşim açısından önemli bir adım teşkil etmiş; aynı zamanda iki ülkenin kamuoyunda sınırlı da olsa iyimser beklentiler yaratmıştır.⁸⁵

2022 yılı içerisinde taraflar arasında birkaç tur görüşme daha gerçekleştirilmiş; bunlardan biri de Antalya Diplomasi Forumu marjında Dışişleri Bakanları düzeyinde yapılmıştır. Dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu ile Ermenistan Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan'ın Antalya'da gerçekleştirdiği bu görüşme, üst düzey siyasi iradenin sürece dahil olduğunu göstermesi açısından önemlidir.⁸⁶ Ancak bu sürece yönelik iç kamuoylarında farklı tepkiler gelişmiştir. Türkiye'de bazı milliyetçi çevreler, Ermenistan ile ilişkilerin Karabağ'daki barış süreci tamamlanmadan ilerletilmesini eleştirmiş; bu durumun Azerbaycan ile stratejik ilişkileri zayıflatabileceği yönünde endişeler dile getirmiştir. Buna karşın Cumhurbaşkanı Erdoğan, sürecin Azerbaycan ile tam uyum içinde yürütüldüğünü defaatle vurgulamış ve Ermenistan ile normalleşmenin bölgesel barışa hizmet edeceğini belirtmiştir.⁸⁷

Ermenistan tarafında ise kamuoyunun ve diasporanın tepkileri daha da güçlü olmuştur. Başbakan Nikol Paşinyan, 2020 savaşındaki kayıplar nedeniyle halk nezdinde zaten ciddi bir meşruiyet krizi yaşarken; Türkiye ile yakınlaşma girişimi, radikal milliyetçi çevreler tarafından “ulusal taviz” olarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede protesto gösterileri düzenlenmiş ve özel temsilci Rubinyan hedef gösterilmiştir⁸⁸. Bunların yanında Ermenistan hükümeti, 2023 yılında Türkiye'de yaşanan depremin ardından Türkiye'ye insani yardım göndermek ve Ermenistan-Türkiye sınırındaki Akyaka kontrol noktasındaki yenilemeleri tamamlamak dahil olmak üzere çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Başbakan Nikol Paşinyan, Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip

⁸⁵ Davit Kachkachishvili, “Ermenistan Halkı Türkiye ile Başlayacak Karşılıklı Uçak Seferlerinden Umutlu”, Anadolu Ajansı, 1 Şubat 2022, <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/ermenistan-halki-turkiye-ile-baslayacak-karsilikli-ucak-seferlerinden-umutlu/2491101>

⁸⁶ Yıldız Devenci-Bozkuş, “Karabağ Savaşı Sonrası Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri”, *Journal of Balkan and Black Sea Studies* 8 (2022), 136.

⁸⁷ Kevork Yakupyan, *What Are the Prospects of Turkish-Armenian Normalization?*, 10 Aralık 2024, <https://armenianweekly.com/2024/12/10/what-are-the-prospects-of-turkish-armenian-normalization/>

⁸⁸ Budagyan, *Memory of the Armenian Genocide*, 9.

Erdoğan'ın 2023'teki yemin törenine katılmış⁸⁹ ve 2024'te Birleşmiş Milletler'de düzenlenen bir toplantıda Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'dan "Daha Adil Bir Dünya Mümkün" kitabını hediye olarak kabul etmiştir⁹⁰. Tüm bu gelişmelere rağmen, süreç henüz resmî diplomatik ilişki tesisine ulaşamamıştır. Görüşmeler teknik düzeyde sürmekte, ancak siyasi düzeyde belirgin bir ilerleme sağlanamamaktadır. Bu durumun temel nedeni, her iki ülkede de güçlü siyasal iradeye rağmen, kamuoyu baskısı ve diaspora etkisinin süreci yavaşlatmasıdır.

4. BÖLGESEL VE KÜRESEL AKTÖRLERİN ROLÜ

4.1. Rusya: Güney Kafkasya'da Sessiz Hakem

Rusya, tarihsel, jeopolitik ve askerî açılardan Güney Kafkasya'nın en belirleyici aktörlerinden biridir. Özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra da bölgedeki nüfuzunu sürdürmek isteyen Moskova hem Ermenistan hem de Azerbaycan ile stratejik ilişkiler kurmuş; fakat bu ilişkiler çoğu zaman denge siyasetinin ötesine geçerek taraflardan biri lehine konumlanmıştır. Bu çerçevede, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin seyrinde de Rusya'nın dolaylı ama güçlü etkisi bulunmaktadır. Moskova'nın özellikle Ermenistan üzerindeki askerî ve ekonomik nüfuzu, Türkiye ile normalleşme sürecinin hem önünü açan hem de sınırlayan çift yönlü bir etkide bulunmaktadır. 2020 Karabağ Savaşı sonrasında ise Rusya, bölgedeki konumunu pekiştirmiştir. Savaş sonunda imzalanan 10 Kasım Ateşkes Anlaşması, Rusya'nın doğrudan arabuluculuğunda hazırlanmış; bu anlaşma çerçevesinde Karabağ bölgesine yaklaşık 2000 kişilik Rus barış gücü yerleştirilmiştir. Bu gelişme, Rusya'nın Güney Kafkasya'daki askerî varlığını tahkim ettiği gibi, Türkiye'nin Ermenistan ile kuracağı ilişkilerde dolaylı olarak Moskova ile de koordinasyon içinde hareket etmesi gerektiğini göstermiştir.⁹¹ Öte yandan Rusya, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde aşırı yakınlaşmayı kendi çıkarlarına tehdit olarak da görebilmektedir. Özellikle Türkiye'nin Azerbaycan üzerinden bölgeye nüfuzunu artırması, Zengezur Koridoru gibi projelerle Orta Asya'ya açılım planları yapması, Rusya tarafından dikkatle izlenmektedir. Türkiye'nin bu koridor aracılığıyla Türk Devletleri

⁸⁹ Benyamin Poğosyan, "Opinion: Armenia–Turkey Normalisation Process: What Next?", 28 Nisan 2025, <https://www.commonspace.eu/opinion/opinion-armenia-turkey-normalisation-process-what-next>

⁹⁰ Zeynep Rakipoğlu, Mehmet Yusuf Melikoğlu ve Mustafa Hatipoğlu, "Cumhurbaşkanı Erdoğan, Ermenistan Başbakanı Paşinyan'ı Kabul Etti", Anadolu Ajansı, 24 Eylül 2024, <https://www.aa.com.tr/tr/politika/cumhurbaskani-erdogan-ermenistan-basbakani-pasinyani-kabul-etti/3340425>

⁹¹ Neset ve Aydın, "Changed Dynamics After The Second Karabakh War", 11-15.

Teşkilatı'nı fiziki olarak birleştirme hedefi, Rusya'nın "Avrasyacı" stratejik vizyonuyla çelişmektedir. Bu nedenle Moskova, Türkiye-Ermenistan yakınlaşmasını tamamen dışlamamakta; fakat bu sürecin kendi denetimi altında kalmasını arzulamaktadır.⁹²

4.2. Azerbaycan: "Bir Millet, İki Devlet" Bağlantısı ve Veto Gücü

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkiler, sadece coğrafi ve stratejik yakınlıkla değil; aynı zamanda tarihî, kültürel ve etnik bağlarla da tanımlanmaktadır. Bu bağlamda "bir millet, iki devlet" söylemi, Türkiye'nin Azerbaycan'a yönelik dış politikasının temel ilkelerinden biri hâline gelmiştir. Bu derin iş birliği çerçevesinde, Türkiye'nin Ermenistan ile yürüttüğü tüm diplomatik süreçler, doğrudan Azerbaycan'ın çıkarları ve hassasiyetleri ile ilişkilendirilmiş; bu durum Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde Azerbaycan'ın dolaylı değil, doğrudan belirleyici bir aktör olmasına neden olmuştur.⁹³ Türkiye, 1991'de Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkelerden biri olmasına rağmen, 1993 yılında Ermenistan'ın Azerbaycan'a ait Kelbecer bölgesini işgal etmesi üzerine Ermenistan ile kara sınırını tek taraflı olarak kapatmış ve diplomatik ilişki kurmaktan vazgeçmiştir. Bu karar, Türkiye'nin Azerbaycan ile dayanışmasının somut bir tezahürü olarak kabul edilmiştir. Bu tarihten itibaren Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini şekillendiren temel parametre, Karabağ'daki işgal durumu ve Azerbaycan'ın talepleri olmuştur.⁹⁴ 2008–2009 Zürih Protokolleri sürecinde bu denge yeniden gündeme gelmiş; Türkiye'nin Ermenistan ile imzaladığı protokollerde Karabağ meselesine doğrudan yer verilmemesi, Azerbaycan tarafından büyük tepkiyle karşılanmıştır. Azerbaycan Meclisi'nde Türkiye'ye karşı ekonomik yaptırım kararları tartışılmış, medya ve kamuoyu ise Türkiye'yi "Azerbaycan'ın çıkarlarını göz ardı etmekle" suçlamıştır. Bu gelişmeler, Türkiye'de de siyasi ve toplumsal baskılara yol açmış ve protokollerin TBMM gündemine alınması engellenmiştir.⁹⁵

2020 Karabağ Savaşı sonrasında Azerbaycan'ın sahadaki üstünlüğü, Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerde daha esnek davranabilmesinin önünü açmıştır. Ancak bu esneklik, Azerbaycan ile koordineli bir biçimde yürütülmektedir. 2021 yılında imzalanan Şuşa Beyannamesi, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini stratejik müttefiklik düzeyine

⁹² Aysel Mirzayeva, "Zengezur Koridoru ve İran-Rusya İlişkileri", 19 Nisan 2024, <https://www.iramcenter.org/zengezur-koridoru-ve-iran-rusya-iliskileri-2541>

⁹³ Deveci-Bozkuş, "Karabağ Savaşı Sonrası Türkiye-Azerbaycan", 127–128.

⁹⁴ Serobyanyan ve Salnazaryan, "Formation and Analysis", 124–125.

⁹⁵ Görgülü, "Towards a Turkish-Armenian Rapprochement?", 23–24.

taşıması; bu beyannameyle Türkiye, Karabağ ve çevresindeki gelişmelerde Azerbaycan'ın tezlerine koşulsuz destek vereceğini beyan etmiştir.⁹⁶ Bu durum, Türkiye'nin Ermenistan ile kuracağı ilişkilerin yalnızca ikili değil, üçlü bir denge içinde yürütüleceğini göstermektedir. Zengezur Koridoru önerisi de bu kapsamda önem arz etmektedir. Azerbaycan, bu koridor aracılığıyla Nahçıvan üzerinden Türkiye ile kesintisiz kara bağlantısı kurmak istemektedir. Türkiye için bu koridor yalnızca Azerbaycan'a değil; Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine doğrudan ulaşım fırsatı anlamına gelmektedir. Ancak Ermenistan kamuoyu, bu projeyi "jeopolitik baskı" olarak algılamakta ve Türkiye ile normalleşme sürecine yönelik direnci artırmaktadır.⁹⁷

4.3. Avrupa Birliği: Yumuşak Güçle Yön Verme Girişimi

Avrupa Birliği (AB), Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde doğrudan bir taraf olmasa da bölgesel barış, demokrasi ve insan hakları ilkeleri doğrultusunda iki ülke arasında diyalogun geliştirilmesi yönünde uzun süredir aktif bir yumuşak güç aktörü olarak rol oynamaktadır. AB'nin bu rolü hem diplomatik hem ekonomik araçlar aracılığıyla şekillenmekte; zaman zaman tarafların normalleşme sürecine teşvik edilmesinde etkili olmaktadır.

Ermenistan açısından AB, tarihsel olarak önemli bir dış politika yönelimidir. 2017 yılında Ermenistan ile AB arasında imzalanan Kapsamlı ve Genişletilmiş Ortaklık Anlaşması (CEPA) ile ilişkiler kurumsal düzeyde derinleşmiş; Erivan yönetimi hem siyasi reform hem de ekonomik dönüşüm hedefleri doğrultusunda AB normlarına uyum sağlamayı taahhüt etmiştir. AB de bu süreçte Ermenistan'ın sınırlarını açması, bölgesel izolasyondan çıkması ve Türkiye ile doğrudan diplomatik ilişkiler kurması yönünde olumlu mesajlar vermiştir⁹⁸. Öte yandan Türkiye'nin AB üyelik sürecindeki gerileme, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde AB'nin arabulucu veya kolaylaştırıcı rolünü zayıflatmıştır. Özellikle 2005 sonrası dönemde AB'nin Türkiye'ye karşı genişleme konusunda isteksiz tutumu, Ankara'nın AB kaynaklı yönlendirmelere daha mesafeli yaklaşmasına yol açmıştır. Bu bağlamda Türkiye, Ermenistan ile ilişkilerinde AB'nin desteğini önemsemekle birlikte, bu desteği belirleyici değil tamamlayıcı olarak

⁹⁶ Neset ve Aydın, *Changed Dynamics After The Second Karabakh War*, 14.

⁹⁷ Tadevosyan, "Toward Functional Coexistence", 135-136.

⁹⁸ Budagyan, *Memory of the Armenian Genocide*, 7.

değerlendirmektedir.⁹⁹ Ayrıca AB Parlamentosu ve bazı üye devletlerin 1915 olaylarını “soykırım” olarak tanıyan kararları, Türkiye’de AB karşıtı kamuoyunun güçlenmesine neden olmuş ve Ermenistan ile ilişkilerde daha milliyetçi reflekslerin ön plana çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu kararlar, Türkiye tarafından iç işlerine müdahale olarak görülmüş; AB’nin tarafsızlığına yönelik güvenin azalmasına yol açmıştır. Buna karşılık Ermenistan ve diaspora çevreleri, bu kararları tarihî adaletin sağlanması ve Türkiye’nin geçmişiyile yüzleşmesi açısından olumlu bir gelişme olarak değerlendirmiştir.¹⁰⁰ AB’nin Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki etkisi, normatif düzeyde güçlü olmakla birlikte, pratik düzeyde sınırlı kalmaktadır. AB; demokrasi, insan hakları, ifade özgürlüğü ve kültürel mirasın korunması gibi konularda her iki ülkeye yönelik olarak ortak değerler çerçevesinde çağrılarda bulunmakta; ancak taraflar arasındaki stratejik ve tarihî meselelerde somut çözümler üretebilecek siyasi güce sahip değildir. Bu durum, AB’nin etkisini çoğu zaman moral destekle sınırlı hâle getirmektedir.

4.4. ABD: Stratejik Dengeleyici mi, Diaspora Baskısı Altında mı?

Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde çelişkili bir rol oynamaktadır. Bir yandan Güney Kafkasya’da barış, istikrar ve bölgesel entegrasyon hedefleri doğrultusunda iki ülke arasındaki normalleşme sürecine destek verirken; diğer yandan iç siyasetinde etkili olan Ermeni diasporasının baskısıyla 1915 olaylarına dair tutumu, Türkiye ile olan ilişkileri zaman zaman gerilimli bir zemine taşımaktadır. Bu çift yönlü yaklaşım, ABD’nin süreçteki rolünü hem kolaylaştırıcı hem de engelleyici hâle getirmektedir.¹⁰¹ ABD’nin Güney Kafkasya politikasında temel hedef, enerji güvenliği, Rusya’nın bölgesel etkisinin dengelenmesi ve Çin’in artan nüfuzuna karşı stratejik hatların kontrol edilmesidir.¹⁰² Bu bağlamda Türkiye, NATO müttefik ve bölgesel güç olarak ABD açısından vazgeçilmez bir aktördür. Aynı şekilde Ermenistan da Rusya ile kurduğu güvenlik bağına rağmen, ABD ile ekonomik ve demokratik reform gündemleri üzerinden yakın ilişkiler yürütmektedir. ABD, özellikle Paşinyan hükümeti döneminde

⁹⁹ Melek Kaymaz Mert, “Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinin AB ve ABD Açısından Önemi: 90’lı Yıllar Açısından Bir Değerlendirme”, *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi* 13/1 (Temmuz 2021), 84.

¹⁰⁰ Üngör, *The Making of Modern Turkey*, 154.

¹⁰¹ Keisuke Wakizaka, “Neorealist Teori Açısından ABD ve Avrupalı Keisuke Wakizaka, Neorealist Teori Açısından ABD ve Avrupalı Ülkelerinin Türkiye-Ermenistan Sınırına Bakışının Dönüşümünü Yorumlamak”, *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (Kafkasya Araştırmaları Özel Sayısı) (2024), 136–137.

¹⁰² Nazim Caferov ve Araz Aslanlı, “ABD ve Güney Kafkasya: Ağustos 2008 Öncesinde ve Sonrasında”, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 8/4 (2016), 8–9.

yürütülen demokratikleşme süreçlerini destekleyerek Ermenistan'da “yumuşak güç” stratejisini sürdürmektedir.¹⁰³

ABD'deki güçlü Ermeni diasporası ise, 1915 olaylarının “soykırım” olarak tanınması yönündeki mücadelesini sürdürmektedir.¹⁰⁴ 2021 yılında Başkan Joe Biden'ın 24 Nisan mesajında “Ermeni Soykırımı” ifadesini kullanması, bu alandaki en önemli dönüm noktalarından biridir. Biden'ın bu açıklaması, ABD tarihinde bir başkanın ilk kez doğrudan “soykırım” terimini kullanması bakımından dikkat çekmiştir.¹⁰⁵ ABD Kongresi'nin de bu konuda benzer yönde kararlar alması, Türkiye ile ilişkilerde dönemsel krizler yaratmaktadır. Özellikle 2019 yılında Temsilciler Meclisi'nin 1915 olaylarını soykırım olarak tanıyan kararı, iki ülke ilişkilerinde sert bir retoriğe neden olmuş; Washington-Ankara hattında savunma ve güvenlik iş birliklerine gölge düşürmüştür.¹⁰⁶ ABD'nin Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yaklaşımındaki bu ikilik, iç politika ile dış politika arasındaki denge arayışından kaynaklanmaktadır. Bir yandan Ermeni diasporasının oy potansiyeli ve bağış gücü nedeniyle soykırımı tanıma yönündeki baskılar dikkate alınırken; diğer yandan NATO müttefiki Türkiye ile ilişkilerin tamamen kopmaması gerektiği düşüncesi sürecin yönetimini zorlaştırmaktadır. Ayrıca ABD, Ermenistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin düzelmesini, Kafkasya'da Rusya'nın nüfuzunun kırılması açısından da stratejik bir fırsat olarak değerlendirmektedir.¹⁰⁷

5. ENGELLER VE FIRSATLAR

5.1. Karşılıklı Kamuoyu Tepkileri ve Siyasal Direnç

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde diplomatik düzeyde atılan adımların karşılaştığı en büyük engellerden biri, her iki ülkenin kamuoylarında var olan derin tarihsel travmalar,

¹⁰³ Agos, “ABD ve AB'den Ermenistan'a Destek”, 5 Nisan 2024,

<https://www.agos.com.tr/tr/yazi/30087/bruksel-de-ermenistan-ab-abd-bulusmasi>

¹⁰⁴ Kamer Kasım, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Protokollere Giden Süreç ve Sonrası”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi* 37–38 (2011), 83

¹⁰⁵ Mustafa Serdar Palabıyık, “Ermeni Soykırımı Tartışmaları Çerçevesinde Türk Dış Politikası ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, Yalçın Sarıkaya (der.), *2023'e Doğru Küresel ve Bölgesel Gelişmeler Karşısında Türk Dış Politikası* (239–266), Ankara: Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı, 2020, 257.

¹⁰⁶ Ermeni Haber Ajansı, “ABD: Türkiye ile Ermenistan Arasındaki Toplantıyı Memnuniyetle Karşılıyoruz”, 2 Ağustos 2024, <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2024/08/02/ABD-T%C3%BCrkiye-Ermenistan-Rubinyan-K%C4%B1%C4%B1%C3%A7/281765>
<https://www.ermenihaber.am/tr/news/2024/08/02/ABD-T%C3%BCrkiye-Ermenistan-Rubinyan-K%C4%B1%C4%B1%C3%A7/281765>

¹⁰⁷ Neset ve Aydın, *Changed Dynamics After The Second Karabakh War*, 15.

kimlik temelli algılar ve siyasal dirençtir. İlişkilerin gelişebilmesi için yalnızca liderlerin iradesi yeterli değildir; aynı zamanda toplumların bu sürece rıza göstermesi ve siyasal aktörlerin bu rızayı yönetebilmesi gerekir. Ancak bu çerçevede hem Türkiye’de hem de Ermenistan’da milliyetçi reflekslerin güçlü olduğu, geçmişin yüküyle şekillenmiş kamuoyu algılarının normalleşme girişimlerini ciddi biçimde sınırladığı görülmektedir.¹⁰⁸ Ermenistan’da kamuoyu, özellikle 1915 olaylarının tarihsel kimliğinin kurucu unsurlarından biri olarak tanımlanması nedeniyle, Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesini genellikle tarihî hakikatle yüzleşme koşuluna bağlamaktadır. Bu nedenle Türkiye’nin 1915 olaylarını “soykırım” olarak tanınamaması, Ermenistan toplumunda güçlü bir güvensizlik duygusu yaratmakta ve her türlü diplomatik açılım girişimi “taviz” olarak değerlendirilmektedir. Bu durum, özellikle diaspora destekli gruplar ve radikal milliyetçi partiler tarafından istismar edilmekte ve iç siyasette hükümetlere yönelik baskı unsuruna dönüşmektedir.¹⁰⁹

Ermenistan’da Türkiye ile ilişkilerin normalleşmesine yönelik atılan diplomatik adımlar, iç siyasette ciddi kırılmalara neden olmaktadır. Başbakan Nikol Paşinyan, özellikle muhalefet partileri ve milliyetçi gruplar tarafından sert biçimde eleştirilmekte; bazı çevrelerce Türkiye’nin çıkarlarına hizmet eden bir lider olarak damgalanmaktadır. Bu söylemler, kamuoyunda “vatana ihanet” temelli bir politik söylem üretimine zemin hazırlamakta ve siyasi kutuplaşmayı derinleştirmektedir. Normalleşme sürecine yönelik tepkiler zaman zaman kitlesel sokak protestolarına ve parlamento binasına yönelik baskın girişimlerine dönüşmekte; bu durum, Ermenistan siyasal sisteminde istikrarsızlık riskini artırmaktadır.¹¹⁰ Benzer şekilde Türkiye kamuoyunda da Ermenistan ile ilişkilerin gelişmesine yönelik ciddi toplumsal rezervler bulunmaktadır. 1915 olaylarına ilişkin uluslararası tanıma talepleri, Türkiye’de tarihî bir suçlama ve ulusal onura saldırı olarak algılanmakta; bu durum, Ermenistan ile yürütülen her türlü diplomatik temasın “ödün” olarak görülmesine neden olmaktadır. Özellikle 2009 Zürih Protokolleri sürecinde Türkiye’de bazı siyasi partiler, sivil toplum kuruluşları ve medya organları tarafından sert

¹⁰⁸ Tadevosyan, “Toward Functional Coexistence”, 132-135.

¹⁰⁹ Ömer Göksel İşyar, “Türkiye’nin Azerbaycan-Ermenistan Uyuşmazlığına Yönelik Politikaları: 1992–2004”, Yelda Demirağ ve Cem Karadeli (der.), *Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya*, Ankara: Palme Yayıncılık, 2006, 241–242.

¹¹⁰ Osman Aydoğan, “Azerbaycan’a Destek ve Ermenistan Politikaları Konusunda Türkiye’ye Bir Eleştiri”, 24 Eylül 2023, <https://www.sehriyar.info/?pnum=1069>

eleştiriler yöneltmiş; kamuoyunda bu girişimlerin “Azerbaycan’ı yalnız bırakmak” anlamına geleceği yönünde geniş bir kanaat oluşmuştur.¹¹¹

Her iki ülkede de kamuoylarının önemli bir bölümünde var olan bu olumsuz algı, liderlerin manevra alanını daraltmakta ve normalleşme girişimlerinin sürdürülebilirliğini tehlikeye sokmaktadır.¹¹² Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan 25 Ocak 2025'te İsviçre'deki bir toplantıda: 1915 olaylarıyla ilgili *"Ermeni Soykırımı tarihini yeniden incelemeli, ne olduğunu, neden olduğunu, nasıl algıladığımızı ve kimin üzerinden algıladığımızı anlamalıyız", "1939'da nasıl Ermeni Soykırımı gündemi yoktu da 1950'de Ermeni Soykırımı gündemi ortaya çıktı?"* diye sormuştur. Bu yaklaşım Ermenistan kamuoyunda tepkiyle karşılanmış, tarihçiler tarafından "Yarı okuryazarlık en tehlikeli şeylerden biridir", "Bence başbakanın biraz okuması gerekiyor" söylemleriyle Paşinyan tarih hakkında bilgisinin olmadığı yönünde eleştirilmiş¹¹³, cehaletle suçlanmıştır.¹¹⁴

5.2. Zengezur Koridoru Tartışmaları ve Jeopolitik Çekinceler

Zengezur Koridoru, 2020 Karabağ Savaşı sonrasında Güney Kafkasya'nın en tartışmalı jeopolitik gündem maddelerinden biri hâline gelmiştir. Azerbaycan'ın Nahçıvan ile doğrudan kara bağlantısı kurma hedefi çerçevesinde gündeme gelen bu koridor önerisi, yalnızca Ermenistan-Azerbaycan-Türkiye hattında değil; aynı zamanda Rusya, İran ve Batı açısından da stratejik etkiler doğurabilecek bir projedir.¹¹⁵ Türkiye açısından ise koridor, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile kesintisiz bağlantı kurma ve Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi (KYP) ile entegre olma açısından son derece kritik bir açılamdır.¹¹⁶

Zengezur Koridoru, 10 Kasım 2020'de imzalanan üçlü ateşkes bildirgesinin 9. maddesinde yer almış ve Azerbaycan ile Nahçıvan arasında Ermenistan topraklarından geçecek bir ulaşım hattı öngörülmüştür. Anlaşmaya göre, bu hat üzerinde güvenliği Rus

¹¹¹ Görgülü, “Towards a Turkish-Armenian Rapprochement?”, 23-24.

¹¹² Budagyan, *Memory of the Armenian Genocide*, 7

¹¹³ We Must Revisit History of Armenian Genocide, ' Pashinyan Again Questions the Genocide 27 Ocak 2025, <https://www.asbarez.com/we-must-revisit-history-of-armenian-genocide-pashinyan-again-questions-the-genocide/>

¹¹⁴ Arshaluys Barseghyan, “Pashinyan accused of ‘ignorance’ after controversial statement on Armenian Genocid”, 28 Ocak 2025, <https://oc-media.org/pashinyan-accused-of-ignorance-after-controversial-statement-on-armenian-genocide/>

¹¹⁵ Arif Keskin, “Zengezur Koridoru ve Kafkasya'daki Jeopolitik Rekabetin Dönüşümü”, *Fikir Turu*, <https://fikirturu.com/jeo-strateji/zengezur-koridoru-ve-kafkasyadaki-jeopolitik-rekabetin-donusumu/>

¹¹⁶ Ruslan Rehimov, “Azerbaijan Accelerates Zangezur Corridor Construction, Opening Vital Transport Routes”, *Anadolu Ajansı*, 9 Ocak 2024, <https://www.aa.com.tr/en/europe/azerbaijan-accelerates-zangezur-corridorconstruction-opening-vital-transport-routes/3104421>

sınır birlikleri sağlayacaktır. Bu madde, Azerbaycan tarafından koridor hakkının bir zafer sonucu elde edilmiş meşru talep olarak görülürken; Ermenistan'da ise bu öneri, ülkenin egemenliğine yönelik bir tehdit olarak algılanmaktadır.¹¹⁷

Ermenistan kamuoyunda ve muhalefesinde Zengezur Koridoru, ülkenin toprak bütünlüğünü riske atan ve Erivan'ı bölgesel baskı altına sokan bir “jeopolitik kuşatma” projesi olarak nitelendirilmektedir. Özellikle Syunik bölgesinin doğrudan bu hatta denk gelmesi, koridorun yalnızca bir ulaşım projesi değil; aynı zamanda bir güvenlik riski olarak ele alınmasına neden olmuştur. Bu nedenle Ermenistan tarafı, “koridor” terimini kullanmayı reddetmekte ve bunun yerine “ulaşım yolu” ya da “lojistik hat” ifadelerini tercih etmektedir.¹¹⁸

Türkiye ise bu koridoru, yalnızca Azerbaycan'ın bir hakkı değil; aynı zamanda bölgesel entegrasyon ve normalleşme sürecinin bir parçası olarak görmektedir. Zengezur'un açılması, Türkiye'ye doğrudan Nahçıvan üzerinden Azerbaycan'a, oradan da Orta Asya'ya uzanan ticaret yollarının açılması anlamına gelecektir. Bu hat, Türkiye'nin Doğu-Batı yönlü lojistik stratejisini güçlendirecek, Trans-Hazar Orta Koridoru ile birleşerek Asya-Avrupa ticaret hattında Ankara'nın konumunu daha da pekiştirecektir.¹¹⁹. Ancak bu proje sadece tarafların ekonomik beklentileriyle değil, aynı zamanda jeopolitik çekişmelerle de çevrilidir. İran, Zengezur Koridoru'nun açılmasının kendi kuzey sınırındaki ulaşım yollarını devre dışı bırakabileceğini ve bölgedeki etkisinin azalabileceğini düşünmekte; dolayısıyla bu projeye açık biçimde karşı çıkmaktadır. Aynı şekilde Rusya da bu hat üzerindeki kontrolü kaybetmemek için koridorun kendi güvenlik unsurları tarafından denetlenmesini şart koşmakta ve Türkiye'nin doğrudan askerî ya da teknik kontrol sahibi olmasına sıcak bakmamaktadır.¹²⁰ Zengezur Koridoru, Türkiye-Ermenistan ilişkileri açısından da iki yönlü etkiye sahiptir. Türkiye'nin Ermenistan ile

¹¹⁷ Hakan Dumlu ve Güngör Şahin, “Zengezur Koridoru ve Alternatif Çözümler: Türkiye İçin Riskler, Tehditler ve Fırsatlar”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 13/2 (2024), 178–179.

¹¹⁸ Tadevosyan, “Toward Functional Coexistence”, 135-136.

¹¹⁹ Hüseyin Korkmaz, “Görüş - Orta Koridor: Yeniden Asya ve Türkiye'nin Güçlenen Jeopolitik Konumu”, *Anadolu Ajansı*, 28 Mayıs 2024, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/gorus-orta-koridor-yeniden-asya-ve-turkiyenin-guclenen-jeopolitik-konumu/3232663>

¹²⁰ Neset ve Aydın, *Changed Dynamics After The Second Karabakh War*, 15.

yürüttüğü diplomatik temaslarda bu koridorun bir “zorunluluk” olarak değil, “karşılıklı kazanım temelli bir fırsat” olarak sunulması önem arz etmektedir.¹²¹

5.3. Uluslararası Tanıma Çabaları ve Tarihî Adalet Talepleri

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde en tartışmalı ve yapısal sorun alanlarından biri, 1915 olaylarının uluslararası platformlarda “soykırım” olarak tanınması yönündeki Ermenistan ve diaspora kaynaklı girişimlerdir. Bu tanıma çabaları, yalnızca tarihî bir anlatı mücadelesi değil; aynı zamanda kimlik, meşruiyet ve uluslararası hukuk temelinde yürütülen bir politik baskı aracı olarak da değerlendirilmektedir¹²². Ermenistan için bu süreç, tarihî adaletin sağlanması ve ulusal belleğin tanınması anlamına gelirken; Türkiye açısından ulusal onuru zedeleyen bir siyasi kampanya olarak algılanmakta ve şiddetle reddedilmektedir.

2024 itibarıyla 30’dan fazla ülke parlamentosu 1915 olaylarını resmen “soykırım” olarak tanımış durumdadır¹²³. Bu tanıma kararlarının en sembolik örneklerinden biri, ABD Başkanı Joe Biden’ın 24 Nisan 2021 tarihinde yaptığı açıklamada doğrudan “soykırım” ifadesini kullanmasıdır. Biden’in bu ifadeyi kullanması Ermenistan’da sevinçle, Türkiye’de ise ciddi diplomatik tepkiyle karşılanmıştır. Türkiye, söz konusu tanımın siyasi amaçlarla yapıldığını, hukuki bir bağlayıcılığı olmadığını ve uluslararası hukuka aykırı olduğunu belirtmiş; tarihî olayların siyasallaştırılmaması gerektiğini savunmuştur¹²⁴. Her ne kadar Ermenistan resmî olarak Türkiye’den toprak talebinde bulunmamış olsa da ülkenin bağımsızlık bildirgesinde geçen "Batı Ermenistan" ifadesi, Türkiye’de bu yönde endişelere neden olmakta; ilişkilerde karşılıklı güvensizliği beslemektedir.¹²⁵

Uluslararası tanıma girişimlerinin Türkiye açısından yarattığı bir diğer sorun, Batılı ülkelerle ilişkilerde dönemsel krizler doğurmasıdır. Özellikle Fransa ve Almanya gibi ülkelerde alınan tanıma kararları, Türkiye-AB ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiş;

¹²¹ Abdulvahap Akıncı ve Sayime Gül Kaba, “Kafkasya’nın Jeopolitik Önemi: Dağlık Karabağ ve Zengezur Koridoru Örneği”, *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi* 9/1 (2023), 102.

¹²² Üngör, *The Making of Modern Turkey*, 153-155.

¹²³ Euronews, “Ermeni Soykırımı’nı Hangi Ülkeler Resmen Tanıyor?”, 24 Nisan 2022, <https://tr.euronews.com/2022/04/24/1915-olaylarini-ermeni-soykirimi-olarak-hangi-ulkeler-resmen-taniyor-abd-senato-tasari>

¹²⁴ BBC News Türkçe, “24 Nisan Açıklaması: Biden 1915 Olaylarını 'Soykırım' Olarak Tanımladı, Türkiye Sert Tepki Gösterdi”, 24 Nisan 2021, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56874181>

¹²⁵ İdris Bal, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, *21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*, Ankara: AGAM Yayınları, 2006, 415.

Türkiye bu kararları “hukuk dışı ve yanlı” olarak tanımlamıştır. Bu durum, Ermenistan ile yürütülen normalleşme süreçlerinin AB ya da ABD üzerinden desteklenmesini de karmaşık hâle getirmektedir.¹²⁶ Öte yandan bu sürecin Ermenistan açısından da doğrudan etkileri vardır. Soykırımın tanınmasını bir dış politika önceliği olarak belirlemiş olması, Ermenistan’ın Türkiye ile yapıcı ve pragmatik ilişki geliştirmesini sınırlamaktadır. Ayrıca diaspora örgütlerinin baskısı, Erivan yönetimlerinin manevra alanını daraltmakta; tarihî sorunlar çözülmeden diplomatik adımlar atılmasını engellemektedir.¹²⁷

5.4. Ekonomik İş Birliği ve Bölgesel Kalkınma Potansiyeli

Türkiye ile Ermenistan arasında diplomatik ilişkilerin gelişmesinin önünde ciddi tarihî ve siyasal engeller bulunmasına rağmen, normalleşme süreci taraflara önemli ekonomik kazanımlar ve bölgesel kalkınma fırsatları sunabilecek bir potansiyel barındırmaktadır. İki ülke arasındaki doğrudan kara sınırının açılması, yalnızca ikili ticareti değil; aynı zamanda Güney Kafkasya’nın bütününe yayılan çok taraflı ekonomik iş birliği ağlarının kurulmasını mümkün kılabilir.¹²⁸ 1993 yılında sınırların kapatılmasından bu yana Türkiye ve Ermenistan arasındaki ekonomik ilişki ancak üçüncü ülkeler üzerinden dolaylı yollarla sürdürülmüştür. Özellikle Gürcistan üzerinden gerçekleştirilen ticaretin yıllık hacmi zaman zaman 150 milyon doları aşmış; Ermenistan’da faaliyet gösteren bazı Türk ürünleri, “aracı ticaret” mekanizmalarıyla pazara girmiştir.¹²⁹ Ancak bu yapı, gümrük maliyetleri ve taşıma süresini artırmakta; tarafların potansiyelini sınırlamaktadır.

Ermenistan, Güney Kafkasya’nın merkezinde konumlanan, denize kıyısı bulunmayan dağlık bir kara ülkesidir. Coğrafi olarak stratejik bir noktada yer almasına rağmen, Türkiye ve Azerbaycan ile olan kara sınırları uzun süredir siyasi nedenlerle kapalıdır. Bu durum, ülkenin dış dünya ile olan bağlantılarını büyük ölçüde Gürcistan ve İran üzerinden sağlamak zorunda bırakmaktadır. Ancak İran, uluslararası alanda çeşitli ekonomik ve ulaştırma yaptırımlarına maruz kalmakta olup, bu durum Ermenistan’ın bölgesel ve küresel pazarlara erişimini sınırlamaktadır. Bu bağlamda, Türkiye ile sınırların açılması ve devamında Ermenistan’ı Trabzon Limanı’na bağlayacak otoyol ve demiryolu hatlarının inşa edilmesi, ülkenin lojistik kapasitesini artırarak alternatif ve daha etkin bir

¹²⁶ Oğuz Taner Hacıfazlıoğlu, “Ermeni Sorununun Türkiye ve Avrupa Birliği İlişkilerine Etkileri”, *Anadolu Strateji Dergisi* 6/2 (2024), 335–340.

¹²⁷ Budagyan, *Memory of the Armenian Genocide*, 8.

¹²⁸ Serobyan ve Salnazarıyan, “Formation and Analysis”, 125.

¹²⁹ TABDC, *Türkiye-Ermenistan Ticareti*, 19-20.

dış ticaret güzergâhı oluşturabilir. Böyle bir gelişme, Ermenistan'ın ekonomik entegrasyonunu güçlendirirken aynı zamanda bölgesel iş birliğine de katkı sağlayabilir.¹³⁰

Sınırların açılması, başta Kars, Iğdır ve Ağrı gibi Türkiye'nin doğu illeriyle Ermenistan'ın Syunik, Shirak ve Lori bölgelerinde ekonomik canlılık yaratabilir. Türkiye, tekstil, inşaat malzemeleri, tarım ve gıda sektörlerinde Ermenistan için doğal bir tedarikçi konumuna gelebilirken; Ermenistan ise Türkiye'ye sanayiye dayalı ara mallar, bilişim teknolojisi ve işlenmiş tarım ürünleri sunabilir. Özellikle mikro ve küçük ölçekli işletmeler arasındaki sınır ötesi ticaretin gelişmesi, yerel ekonomilerin yeniden canlanmasına katkı sunacaktır.¹³¹ Bunun yanında, ulaşım altyapısının modernize edilmesi bölgesel iş birliklerini kolaylaştıracaktır. Kapalı olan Kars-Gümrü demiryolunun yeniden açılması ve Ermenistan'ın Türkiye üzerinden Avrupa'ya, Türkiye'nin ise Ermenistan üzerinden Kafkasya ve Orta Asya'ya bağlanması, çok taraflı ekonomik entegrasyon süreçlerini teşvik edebilir. Bu bağlamda Trans-Hazar Orta Koridoru ve Avrupa Kafkasya Asya Ulaştırma Koridoru (TRACECA) projeleri ile Zengezur hattı bütünleştirilebilir.¹³²

Uluslararası kuruluşlar da bu entegrasyon sürecini desteklemeye hazırdır. Dünya Bankası, Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) ve AB, Güney Kafkasya'da sınır ötesi iş birliği projelerine fon sağlamakta; özellikle ulaşırma, enerji ve turizm sektörlerine yatırım yapılması hâlinde önemli dış kaynaklar harekete geçirilebilecektir. Ermenistan'da enerji altyapısı yenilenebilir kaynaklara dayalı olarak modernize edilirken; Türkiye'nin inşaat, mühendislik ve lojistik sektörleri bu dönüşümde önemli rol oynayabilir.¹³³

Ekonomik normalleşme, aynı zamanda yumuşak güç alanında da etki yaratabilir. İki ülke arasında düzenlenecek fuarlar, meslek birlikleri buluşmaları, eğitim ve istihdam projeleri, halklar arası temasları güçlendirebilir. Ortak turizm rotaları ve kültürel miras restorasyonları üzerinden ekonomik kalkınma ile kültürel uzlaşma birbirini

¹³⁰ Dikran M. Zenginkuzucu ve Sait Yılmaz, "Türkiye ve Ermenistan Arasındaki İlişkilerin Düzelmesinde Ekonomik Potansiyeller", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 16/31 (2024), 504.

¹³¹ Görgülü, "Towards a Turkish-Armenian Rapprochement?", 26

¹³² Reyhan Rafet Can, "Güney Kafkasya Jeopolitiğinde Demiryollarının Rolü", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 32/1 (2022), 52–53.

¹³³ Hrant Dink Vakfı, 2023–2024 *Türkiye-Ermenistan Seyahat Fonu*, <https://hrantdink.org/tr/faaliyetler/projeler/turkiye-ermenistan-programi/3930-turkiye-ermenistan-seyahat-fonu-2023-2024>

besleyebilir.¹³⁴ Nitekim 2021 yılında ithalat yasağının kaldırılmasının ardından Türkiye, Ermenistan'ın önemli ticaret ortaklarından biri haline gelmiştir. 2021 yılında Ermenistan'dan Türkiye'ye gerçekleştirilen ihracatın toplam değeri yaklaşık 442,8 bin dolar, Türkiye'nin Ermenistan'dan yaptığı ithalat ise 73 milyon 10,9 bin doları bulmuştur. 2024 yılı itibarıyla Türkiye ile Ermenistan arasındaki dış ticaret hacmi 336,3 milyon dolara ulaşmıştır. Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik ihracatının düşük seviyelerde kalmasında, ülkenin sınırlı üretim kapasitesinin yanı sıra ulaşım altyapısındaki yetersizlikler ve lojistik engeller belirleyici rol oynamaktadır.¹³⁵ Bununla birlikte, ekonomik iş birliğinin önündeki engeller de dikkate alınmalıdır. Her iki ülkenin iç kamuoyunda karşılıklı güven eksikliği, özel sektörün bu iş birliğine dair temkinli yaklaşması ve sınır yönetimi altyapısının eksikliği önemli sınırlılıklar oluşturmaktadır. Ayrıca siyasi krizlerin ekonomik süreci kesintiye uğratma potansiyeli de göz ardı edilmemelidir. Bu nedenle ekonomik yakınlaşmanın sürdürülebilir olabilmesi, istikrarlı bir diplomatik zemine ve kurumsal destek yapısına ihtiyaç duymaktadır.

¹³⁴ Görgülü ve Onnik Krikorian, *Turkey's South Caucasus Agenda*, 6-7.

¹³⁵ Türkiye'den Ermenistan'a yapılan ihracatta dikkat çeken artış, 5 Mayıs 2025, <https://telira.com/turkiyeden-ermenistana-yapilan-ihracatta-dikkat-cekten-artis/>

SONUÇ

Türkiye ile Ermenistan arasında yaklaşık bir asırdır süregelen Türkiye-Ermenistan ilişkileri, yalnızca iki devlet arasında yürüyen bir diplomatik süreçten ibaret olmayıp; tarihsel travmalar, ulusal kimlik politikaları, diaspora baskısı, üçüncü aktörlerin stratejik hesapları ve bölgesel ittifak dengeleriyle örülmüş çok katmanlı bir yapı arz etmektedir. Özellikle 1915 olayları etrafında şekillenen tarih anlatıları, bu sürecin karşılıklı güvene dayalı bir uzlaşma zeminine kavuşmasını sürekli olarak geciktirmiştir. Ermeni diasporasının, ilişkilerin gelişmesini 1915'in "soykırım" olarak tanınması koşuluna bağlayan tavrı gerek Zürih Protokolleri sürecinde gerekse Karabağ Savaşı sonrasındaki normalleşme girişimlerinde hükümetler üzerinde ciddi baskılar yaratmış, Erivan yönetiminin manevra alanını daraltmıştır.

Bu çok katmanlı sorun alanında Azerbaycan faktörü ise belirleyici bir dış değişken olarak öne çıkmaktadır. Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik politikasında Azerbaycan'la olan stratejik ortaklığını önceleyen tutumu, ikili ilişkileri fiilen üçlü bir denkleme dönüştürmüş ve özellikle Karabağ Savaşı sonrasında bu bağ daha da güçlenmiştir. Zengezur Koridoru gibi jeopolitik projeler üzerinden Ermenistan'ın dışlanmışlık algısını artıran gelişmeler, Ankara-Erivan hattında güven inşasını zorlaştıran etmenlerden biri olmuştur. Bununla birlikte, normalleşme çabalarının yalnızca devlet düzeyinde değil, toplumlar arasında da ilerlemesi gerektiği açıktır. Toplumsal hafızalarda yer etmiş acıların karşılıklı olarak tanınması ve saygıyla anılması, siyasi iradeyi destekleyecek bir zeminin oluşmasını mümkün kılabilir.

Uluslararası aktörler açısından bakıldığında, ABD'nin Ermenistan'da yürüttüğü demokratikleşme gündemi ve AB'nin sınır ötesi iş birliğine yönelik teknik destek programları, bu sürece yapıcı katkılar sunmaktadır. Ancak bu katkıların etkili olabilmesi, yalnızca teşvik ve fon desteğiyle değil; taraflar üzerinde gerçek bir diplomatik eşgüdümle baskı kurabilmeleriyle mümkündür. Öte yandan Rusya'nın sürece karşı ikircikli tutumu ve Türkiye-Ermenistan yakınlaşmasının kendi bölgesel nüfuz alanını daraltacağı yönündeki algısı, dikkatle yönetilmesi gereken bir faktördür.

Son olarak, normalleşmenin yalnızca siyasi değil, aynı zamanda ekonomik ve lojistik entegrasyon açısından da fırsatlar sunduğu unutulmamalıdır. Kapalı sınırların açılması, Kars-Gümrü demiryolunun yeniden işler hâle getirilmesi ve Zengezur Koridoru'nun

Trans-Hazar Orta Koridoru'yla bütünleştirilmesi gibi adımlar, tüm bölge için kalkınma ve istikrar olanakları yaratabilir. Bu vizyonun gerçekleşebilmesi için tarafların kısa vadeli iç politik hesaplardan uzaklaşarak, uzun vadeli stratejik çıkarlar doğrultusunda ortak bir gelecek inşa etmeye yönelmeleri gerekmektedir.

Gelişen süreç içerisinde Türkiye'nin önderliğinde Azerbaycan ve Ermenistan'ın yapmış olduğu diplomatik görüşmeler kapsamında kısa vadede her iki ülke arasında bir barış anlaşmasının imzalanacağı olasılığı çok yüksek görülmektedir.

KAYNAKÇA

Aharon, Eldad Ben, "The Politics of Silence in Turkey: The Armenian Genocide on Its 110th Anniversary and a Memory Under Siege", <https://blog.prif.org/2025/04/22/the-politics-of-silence-in-turkey-the-armenian-genocide-on-its-110th-anniversary-and-a-memory-under-siege/>

Akıncı, Abdulvahap ve Sayime Gül Kaba, "Kafkasya'nın Jeopolitik Önemi: Dağlık Karabağ ve Zengezur Koridoru Örneği", *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 9/1 (2023), 88-106

Alizade, Mayıs, "Endişe Verici Durumların Analizi", *Independent Türkçe*, 16 Eylül 2021, <https://www.indyturk.com/node/412201/turkiyeden-sesler/endise-verici-durumlari-analizi>

Alyanak, Oğuz, *Gerçekle Yüzleşmek: Ermenistan, Türkiye ve Soykırım Tartışması*, European Stability Initiative, Berlin–Brüksel–İstanbul, 2009.

Arslan, Esat, "Temel Dayanaktan Yoksun: Ermeni Protokolleri", *Ermeni Araştırmaları*, 102 (Ekim 2009), 34–35.

Aslanlı, Araz, "Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası", Yalçın Sarıkaya (der.), *2023'e Doğru Küresel ve Bölgesel Gelişmeler Karşısında Türk Dış Politikası* (s. 213–238), Ankara: Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı, 2020.

Avedian, Vahagn, "Exploring the Normalization of Relations Between Armenia and Turkey", 8 Şubat 2022, <https://www.e-ir.info/2022/02/08/exploring-the-normalization-of-relations-between-armenia-and-turkey/>

Aydoğan, Osman, "Azerbaycan'a Destek ve Ermenistan Politikaları Konusunda Türkiye'ye Bir Eleştiri", 24 Eylül 2023, <https://www.sehriyar.info/?pnun=1069>

Aydintaşbaş, Aslı ve Richard Giragosian, “Acts of Normality: The Potential for Turkey-Armenia Rapprochement”, *European Council on Foreign Relations*, Mart 2022.

Azerbaycan: Karabağ'da operasyon başlatıldı, 20 Eylül 2023, <https://www.gazeteduvar.com.tr/azerbaycan-karabagda-operasyon-baslatildi-haber-1638441>

Bal, İdris, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, *21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*, Ankara: AGAM Yayınları, 2006.

Barseghyan, Arshaluys, “Pashinyan accused of ‘ignorance’ after controversial statement on Armenian Genocid”, 28 Ocak 2025, <https://oc-media.org/pashinyan-accused-of-ignorance-after-controversial-statement-on-armenian-genocide/>

BBC News Türkçe, “Türkiye ve Ermenistan Arasındaki Uçuşlar Başladı”, 2 Şubat 2022, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-60232347>

BBC News Türkçe, “24 Nisan Açıklaması: Biden 1915 Olaylarını 'Soykırım' Olarak Tanımladı, Türkiye Sert Tepki Gösterdi”, 24 Nisan 2021, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56874181>

Budagyan, Asya, *Memory of the Armenian Genocide: Prejudice Formation Among Young Members of the Armenian Diaspora*, Basılmamış Doktora Tezi, Central European University, 2023.

Can, Reyhan Rafet, “Güney Kafkasya Jeopolitiğinde Demiryollarının Rolü”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32/1 (2022), 37-54

Caferov, Nazim ve Araz Aslanlı, “ABD ve Güney Kafkasya: Ağustos 2008 Öncesinde ve Sonrasında”, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 8/4 (2016), 1-10

Canyurt, Dilek, “Ermenistan’ın Komşuları ile İlişkileri”, Caner Cantürk (ed.), *Hukuktan Krizlere Günümüz Dünyasında Uluslararası İlişkilerin Dinamik Yönü* içinde (s. 5–29), Ankara: Bidge Yayınları, 2023.

Çeliksoy, Emine, “İkinci Karabağ Savaşı’nda Şuşa’nın Rolü ve Türkiye-Azerbaycan İşbirlikleri”, *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 6/4 (2021), 126-133.

Dumlu, Hakan ve Güngör Şahin, “Zengezur Koridoru ve Alternatif Çözümler: Türkiye İçin Riskler, Tehditler ve Fırsatlar”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 13/2 (2024), 169-194.

Erarşlan, Fatih ve Fatma Nur Özdemir, “Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Önemli Bir Kavşak: İkinci Karabağ Savaşı”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 129/255 (2021), 315-334.

Euronews, “Ermeni Soykırımı'nı Hangi Ülkeler Resmen Tanıyor?”, 24 Nisan 2022, <https://tr.euronews.com/2022/04/24/1915-olaylarini-ermeni-soykirimi-olarak-hangi-ulkeler-resmen-taniyor-abd-senato-tasari>

Eyvazlı, Elşad, “Türk Basınında Dağlık Karabağ Sorunu: Milliyet, Hürriyet, Sabah Gazeteleri Örneği”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2017), 57-74.

Görgülü, Aybars, “Towards a Turkish-Armenian Rapprochement?”, *Insight Turkey* (2009), 19-29.

Görgülü, Aybars ve Onnik Krikorian, *Turkey's South Caucasus Agenda: The Role of State and Non-State Actors*, İstanbul: TESEV, 2010.

Hacıfazlıoğlu, Oğuz Taner, “Ermeni Sorununun Türkiye ve Avrupa Birliği İlişkilerine Etkileri”, *Anadolu Strateji Dergisi* 6/2 (2024), 331-350.

Hatipoğlu, Fatma Kılınç, “Ermeni Diasporası İrrasyonel Milliyetçiliğinin Ermenistan’a Yansımaları”, *Tezkire Dergisi* 83 (2023), 221-236.

Hill, Fiona, Kemal Kirişçi ve Andrew Moffatt, *Armenia and Turkey: From Normalization to Reconciliation*, 24 Şubat 2015, <https://www.brookings.edu/articles/armenia-and-turkey-from-normalization-to-reconciliation/>

İçduygu, Ahmet, Irena Grigoryan ve Gülşen Doğan, “Armenia and Türkiye Between Conflict and Cooperation: Explaining (with) Disaster Diplomacy”, *Disasters* 49/2 (2025), e12674.

İpek, Cemil Doğaç, “Türkiye ve Türk Dünyası İlişkilerinin Dünden Bugüne Dönüşümü”, Yalçın Sarıkaya (der.), *2023’e Doğru Küresel ve Bölgesel Gelişmeler Karşısında Türk Dış Politikası* (323–360), Ankara: Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı, 2020.

İşyar, Ömer Göksel, “Türkiye’nin Azerbaycan-Ermenistan Uyuşmazlığına Yönelik Politikaları: 1992–2004”, Yelda Demirağ ve Cem Karadeli (der.), *Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya*, Ankara: Palme Yayıncılık, 2006.

Kachkachishvili, Davit, “Ermenistan Halkı Türkiye ile Başlayacak Karşılıklı Uçak Seferlerinden Umutlu”, Anadolu Ajansı, 1 Şubat 2022, <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/ermenistan-halki-turkiye-ile-baslayacak-karsilikli-ucak-seferlerinden-umutlu/2491101>

- Kasım, Kamer, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Protokollere Giden Süreç ve Sonrası”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi* 37–38 (2011), 83-99
- Kaymaz Mert, Melek, “Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinin AB ve ABD Açısından Önemi: 90’lı Yıllar Açısından Bir Değerlendirme”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 13/1 (2021), 64-86.
- Kesgin, Serdar, “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Realist Dış Politika Bağlamında İncelenmesi”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 3/6 (2017), 183-215.
- Kılıç, Alev, “Olaylar ve Yorumlar”, *Ermeni Araştırmaları*, 72 (Kasım 2022), s. 34–35.
- Korkmaz, Hüseyin, “Görüş – Orta Koridor: Yeniden Asya ve Türkiye’nin Güçlenen Jeopolitik Konumu”, Anadolu Ajansı, 28 Mayıs 2024, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/gorus-orta-koridor-yeniden-asya-ve-turkiyenin-guclenen-jeopolitik-konumu/3232663>
- Lütem, Ömer Engin, “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu”, *Ermeni Araştırmaları* 50 (2015), 231-373.
- Mirzayeva, Aysel, “Zengezur Koridoru ve İran-Rusya İlişkileri”, 19 Nisan 2024, <https://www.iramcenter.org/zengezur-koridoru-ve-iran-rusya-iliskileri-2541>
- Neset, Siri, Aydın, Mustafa ve Strand, Arne, “The Role(s) of External Actors”, *Changing Geopolitics of the South Caucasus After the Second Karabakh War: Prospect for Regional Cooperation and/or Rivalry*, CMI Report No. 4, Eylül 2023, 56-60
- Neset, Siri ve Aydın, Mustafa “Changed Dynamics After The Second Karabakh War” *Warchanging Geopolitics of the South Caucasus After the Second Karabakh War: Prospect for Regional Cooperation and/or Rivalry*, CMI Report No. 4, Eylül 2023, 11-17.
- Palabıyık, Mustafa Serdar, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri (1918–2007)”, Ömer Engin Lütem (der.), *Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler*, Ankara: ASAM, 2007.
- Palabıyık, Mustafa Serdar, “Ermeni Soykırımı Tartışmaları Çerçevesinde Türk Dış Politikası ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, Yalçın Sarıkaya (der.), *2023’e Doğru Küresel ve Bölgesel Gelişmeler Karşısında Türk Dış Politikası*, Ankara: Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı, 2020.

Poğosyan, Benyamin, “Opinion: Armenia–Turkey Normalisation Process: What Next?”, 28 Nisan 2025, <https://www.commonspace.eu/opinion/opinion-armenia-turkey-normalisation-process-what-next>

Rakipoğlu, Zeynep, Mehmet Yusuf Melikoğlu ve Mustafa Hatipoğlu, “Cumhurbaşkanı Erdoğan, Ermenistan Başbakanı Paşinyan'ı Kabul Etti”, Anadolu Ajansı, 24 Eylül 2024, <https://www.aa.com.tr/tr/politika/cumhurbaskani-erdogan-ermenistan-basbakani-pasinyani-kabul-etti/3340425>

Rehimov, Ruslan, “Azerbaijan Accelerates Zangezur Corridor Construction, Opening Vital Transport Routes”, Anadolu Ajansı, 9 Ocak 2024, <https://www.aa.com.tr/en/europe/azerbaijan-accelerates-zangezur-corridorconstruction-opening-vital-transport-routes/3104421>

Sarıbay, Aydın, “Ermeni Diasporası İrrasyonel Milliyetçiliğinin Ermenistan’a Yansımaları”, *Tezkire Dergisi* 83 (2023), s. 221–236.

Selvi, Haluk, *Armenian Question: From the First War to the Treaty of Lausanne*, Sakarya: Sakarya University, 2007.

Serobyan, Elen ve Gayane Salnazaryan, “Formation and Analysis of Trade Relations Between RA and Turkey”, *SHPH Gitakan Teghekagir Ocak* (2022), 124–125.

TABDC, *Türkiye-Ermenistan Ticaretine Genel Bakış ve Olası İşbirliklerinin Geliştirilmesi*, <http://tabdc.org/projects/tr-rapor-2/>

Tacar, Pulat Y., “Ermenilere Soykırım Yapıldığı Savının Hukuksal ve Ahlaki Açılardan İncelenmesi”, *Ermeni Araştırmaları* 2 (2001), Ankara: ASAM

Taşcıoğlu, Ömer Lütfi, “Fransa’nın Cumhuriyet Döneminde İzlediği Politikalar ve Bu Politikaların Türkiye ile İlişkilerine Etkileri”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20/1 (2018), 129-147.

Tadevosyan, Margarita, “Toward Functional Coexistence in Armenia-Turkey Relations: A Critical Analysis of the Normalization Process”, *Functional Coexistence in Socio-Political Conflict*, London: Routledge, 2025

Ter-Matevosyan, Vahram, “Deadlocked in History and Geopolitics: Revisiting Armenia–Turkey Relations”, *Digest of Middle East Studies* 30/3 (2021), s. 157.

Üngör, Uğur Ümit, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913–1950*, Oxford: Oxford University Press, 2012.

Valigholizadeh, A., Y. Zaki ve K. Z. Barani, “An Analytical Study of Geopolitical Consequences of Normalization of Turkish–Armenian Relations”, *Journal of Eurasian Studies* 4/2 (2013), 197-206.

Wakizaka, Keisuke, “Neorealist Teori Açısından ABD ve Avrupalı Ülkelerinin Türkiye-Ermenistan Sınırına Bakışının Dönüşümünü Yorumlamak”, *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 10 (Kafkasya Araştırmaları Özel Sayısı) (2024), 133–147.

We Must Revisit History of Armenian Genocide,’ Pashinyan Again Questions the Genocide 27 Ocak 2025, <https://www.asbarez.com/we-must-revisit-history-of-armenian-genocide-pashinyan-again-questions-the-genocide/>

Yacoubian, Kevork, *What Are the Prospects of Turkish-Armenian Normalization?*, 10 Aralık 2024, <https://armenianweekly.com/2024/12/10/what-are-the-prospects-of-turkish-armenian-normalization/>

Yıldırım, Yasin ve Perihan Gözüm, “Türk – Ermeni İlişkilerinin Normalleşmesine Dair Bir Güncel Durum Analizi: Şartlar, Fırsatlar ve Engeller”, *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 10 (Kafkasya Araştırmaları Özel Sayısı) (2024)92-114.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s)

Çağlar ÖZER

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

The author acknowledges that received not external funding support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler.

The author declares that he have no competing interests.